

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΠΟΛΥΤΕΧΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης

Μεταπτυχιακές Σπουδές στο πρόγραμμα:

“Χωρική Ανάλυση και Διαχείριση Περιβάλλοντος”

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

"Ο άνθρωπος και το Περιβάλλον από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα"

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: κ. Χριστοπούλου Όλγα

Φοιτήτρια: Μπατσή Κωνσταντίνα

Σεπτέμβριος, 2010

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της διπλωματικής εργασίας είναι η ανάδειξη της σχέσης ανθρώπου και περιβάλλοντος μέσα στην ιστορική συνέχεια. Το περιβάλλον, από την απαρχή του ανθρώπινου πολιτισμού καθόρισε την ανθρώπινη συμπεριφορά και συνεπώς διαμόρφωσε την ανθρώπινη ιστορία. Ο άνθρωπος χρησιμοποίησε το περιβάλλον και τους πόρους του, προσαρμόστηκε σ' αυτό και το θεοποίησε. Η παραπάνω σχέση πέρασε μέσα από πολλές αλλαγές μέχρι την επικράτηση του ανθρώπου μέσα στο περιβάλλον και την σταδιακή απομάκρυνσή του από αυτό. Ο γερμανός φιλόσοφος Immanuel Kant, πίστευε ότι ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τα πάντα μέσα από τα πρίσματα του χώρου και του χρόνου τα οποία βρίσκονται έμφυτα στον ανθρώπινο νου. Μέσα από αυτά τα δύο πρίσματα θα εργαστούμε και εμείς, θα παρατηρήσουμε με ποιον τρόπο το περιβάλλον επέδρασε στην ανθρώπινη πορεία αλλά και τα αποτελέσματα που είχε η ανθρώπινη πορεία μέσα στην ιστορία για το ίδιο το περιβάλλον. Θα προσπαθήσουμε να ξεφύγουμε από μια περιγραφική παράθεση γεγονότων και θα επιχειρήσουμε να ανασυστήσουμε την παραπάνω σχέση (ανθρώπου-πλανήτη) συνθετικά και κριτικά.

Λέξεις κλειδιά: άνθρωπος, πλανήτης, περιβάλλον, χώρος, χρόνος, ιστορικές περίοδοι

ABSTRACT

The purpose of this thesis is to highlight the relationship between man and environment in the historical continuity. The environment, from the earliest days of human civilization established human behavior and thus shaped human history. The man used the environment and resources, adapted to it and deificated it. The above relationship went through many changes until the prevalence of the human race into the environment and the gradual distancing from it. The German philosopher Immanuel Kant, believed that man perceives everything through the prism of time and space that are inherent in the human mind. Through these two angles we will work and we will see how the environment influenced human progress and the results that human progress sustained in the history of the environment itself. We will try to avoid a descriptive narration of historical facts and we will try to reconstruct this relationship (human-planet) constructively and critically.

Key words: human, planet, environment, space, time, historical periods

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτριά μου κ. Όλγα Χριστοπούλου. Εκπόνησα την παρούσα εργασία, έχοντας συνεχώς κατά νού ότι στο εξώφυλλό της θα βρίσκονται δύο ονόματα, το δικό μου και το δικό της.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....σελ.1	
1. ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (3.100π.Χ.-499μ.Χ.).....σελ.3	
1.1 Μια φιλοσοφική προσέγγιση των αρχαίων πανεπιστημόνων.....σελ.3	
1.2 Η Ευρώπη του παρελθόντος.....σελ.4	
1.3 Αρχαίοι πολιτισμοί και περιβάλλον.....σελ.6	
2. Ο ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ (500μ.Χ.-1.499μ.Χ.).....σελ.14	
3. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (1.500μ.Χ.-1.749μ.Χ.).....σελ.23	
3.1 Στην άλλη άκρη του κόσμου· το νησί του Πάσχα.....σελ.28	
4. Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ (1.750μ.Χ.-1.914μ.Χ.).....σελ.32	
4.1 Η γεωγραφική εξάπλωση της Βιομηχανικής Επανάστασης.....σελ.34	
4.1.1 Γιατί στην Βρετανία.....σελ.34	
4.1.2 Στην ηπειρωτική Ευρώπη.....σελ.36	
4.2 Οι κυριότεροι τομείς της παραγωγής.....σελ.37	
4.2.1 Από το 1780 έως το 1848.....σελ.37	
4.2.2 Από το 1848 έως τα τέλη του 19ου αιώνα.....σελ.39	
4.3 Οι δημογραφικές αλλαγές.....σελ.41	
4.4 Οι κυριότεροι σταθμοί της πορείας της θεωρίας της εξέλιξης και ο ρόλος του Δαρβίνου.....σελ.45	
5. ΟΙ «ΜΟΝΤΕΡΝΟΙ ΚΑΙΡΟΙ» (1915μ.Χ.-σήμερα).....σελ.48	
5.1 Η εποχή της μαζικής παραγωγής και της μαζικής καταστροφής.....σελ.48	
5.1.1 Ο φορντισμός.....σελ.50	
5.1.2 Η κοινωνική και χωρική αναδιάρθρωση.....σελ.52	

5.1.3 Ο μετα-φορτισμός.....σελ.55	σελ.55
5.2 Το κέρδος ως κίνητρο για την προστασία του περιβάλλοντος.....σελ.59	σελ.59
5.2.1 Ένας μοχλός πίεσης, στα χέρια του απλού καταναλωτή.....σελ.59	σελ.59
5.3 Η κοινωνία της ευέλικτης συσσώρευσης και τα δάση.....σελ.62	σελ.62
6. ΔΩΔΕΚΑ ΣΚΟΠΕΛΟΙ ΠΟΥ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΑΠΟΦΥΓΕΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ	
ΓΙΑ ΝΑ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΙ Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΟΡΕΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ	
ΠΛΑΝΗΤΗ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ.....σελ.65	σελ.65
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....σελ.70	σελ.70
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....σελ.71	σελ.71

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα διπλωματική εργασία θα επιχειρηθεί να ανασυσταθεί η ανθρώπινη ιστορική εξέλιξη σε συνάρτηση με τον πλανήτη, τον άμεσο χώρο που περιβάλλει τον άνθρωπο. Ξεκινώντας με αυτά που δεν θα επιχειρηθούν, δεν θα γίνει έκθεση μιας περιγραφικής απόπειρας ιστορικής και γεωγραφικής ανασύστασης, ούτε θα δοκιμαστεί να γίνει αυτό το οποίο ο Umberto Eco θα ονόμαζε «κατάλογο αγνοουμένων», εξαιτίας των κενών που ένα εξασκημένο μάτι θα εντόπιζε. Αντί αυτού, φιλοδοξείται να παρουσιαστεί κάτι που εκτός από άρτιο, θα είναι και ελκυστικό και θα γεννά νέα ερωτήματα στον αναγνώστη. Μια κριτική και συνθετική προσέγγιση είναι μέσα στους άμεσους στόχους αυτής της εργασίας, καθώς και μια πολύπλευρη θέαση των στοιχείων που θα παρατεθούν μέσα από τις ανθρώπινες και πολιτισμικές εκφάνσεις εν γένει. Για παράδειγμα, μπορεί το βιομηχανικό τοπίο του 19^{ου} αιώνα να επηρέασε τη σκοτεινή λογοτεχνία του Μποντλέρ ή των μεταγενέστερων Στόκερ και Ουάιλντ; Επιφυλάσσονται πολλά παρόμοια ερωτήματα, καθώς και εξηγήσεις που θα υποστηριχθούν βιβλιογραφικά αλλά και με επιχειρήματα. Τα βιβλία που θα χρησιμοποιηθούν είναι γεωγραφικά, ιστορικά αλλά και γενικά φιλοσοφικά και λογοτεχνικά βιβλία που θα βοηθήσουν να υποστηριχτούν τα επιχειρήματα του συγγραφέα.

Η εργασία θα χωριστεί σε πέντε κύρια κεφάλαια που θα καλύπτουν την αρχαιότητα, τον μεσαίωνα, την εμπορική επανάσταση, την βιομηχανική επανάσταση και τους μοντέρνους χρόνους.

Πιστεύεται ότι η κατάρρευση του Jared Diamond ή οι «μνήμες της Μεσογείου» του Fernand Braudel θα φανούν ιδιαίτερα χρήσιμες πηγές για την προ Χριστού εποχή(οι κατηγορίες μάλιστα των ιστορικών περί ενός «ανθρωπογεωγράφου» Braudel άρκεσαν για να περιληφθεί στην εργασία). Ο «πολιτισμός του Μεσαίωνα» του Jacques Le Goff θα φωτίσει αρκετές πτυχές του Μεσαίωνα. Η «Μεσόγειος» και η «δυναμική του καπιταλισμού» του Braudel, θεωρούνται ότι θα φανούν απαραίτητα κατά την περίοδο 1500-1750 όπως και «οι πόλεις στην Ευρώπη» του Leonardo Benevolo.

Η βιομηχανική επανάσταση διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στη σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος και γι' αυτό θα αναφερθεί εκτενώς στην παρούσα εργασία. «Η εποχή των επαναστάσεων» του Eric Hobsbawm, «η εισαγωγή στη λογοτεχνία» του Martin Travers και «οι δομές των οικονομικών επαναστάσεων» του Douglass North είναι μερικά από τα βιβλία που θα χρησιμοποιηθούν.

Τέλος, για τον 20^ο αιώνα θα χρησιμοποιηθούν η «σκοτεινή Ευρώπη» του Mark Mazower και η «εποχή των άκρων» του Hobsbawm.

1. ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (3.100π.Χ.-499μ.Χ.)

1.1 Μια φιλοσοφική προσέγγιση των αρχαίων πανεπιστημόνων.

«Η Γεωγραφία έχει ποικίλη ωφέλεια – τόσο στις πράξεις των πολιτών και των ηγεμόνων όσο και στη γνώση αυτών που βρίσκονται στον ουρανό, τη γη και τη θάλασσα, ζώα, φυτά, καρποί και τα παρόμοια κατά τόπους. Τη Γεωγραφία ασκεί ο ίδιος ο άνθρωπος που ασχολείται με την τέχνη του βίου, δηλαδή με την ευτυχία». (Λεοντίδου 2005: 279).

Η παραπάνω φιλοσοφική προσέγγιση του Στράβωνα αποτελεί έναν απόηχο της γεωγραφικής σκέψης μιας άλλης εποχής. Διαβάζουμε ότι η γνώση του κόσμου που μας περιβάλλει δεν αποτελεί κάτι ξεχωριστό από την ανθρώπινη ύπαρξη και επιπλέον, μπορεί να βοηθήσει τον άνθρωπο να γνωρίσει την ευτυχία. Πέρα από το γεγονός ότι ο επιστημολογικός πλούτος μας σήμερα οφείλεται εν πολλοίς στην αρχαία σκέψη (Λεοντίδου 2005: 386) των πρώτων πανεπιστημόνων, το παραπάνω κείμενο μας δείχνει ότι οι αρχαίοι λαοί αντιλήφθηκαν την σημασία αυτής της γνώσης και ασχολήθηκαν μαζί της μέσα από το πρίσμα μιας προοπτικής ευμάρειας. Οι άνθρωποι επηρέασαν και επηρεάστηκαν από τους τόπους που κατοίκησαν ή επισκέφτηκαν και αυτές οι επιρροές διαμόρφωσαν τις αντιλήψεις των λαών, κάνοντας τους ξεχωριστούς και διακριτούς από τους υπόλοιπους.

1.2 Η Ευρώπη του παρελθόντος.

Ο λόγος που επιλέξαμε να ξεκινήσουμε την αναφορά μας με την Ευρώπη οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρξε το παλίμψηστο των επιρροών των περισσότερων σημαντικών γεγονότων της αρχαιότητας. Προτού αναπτύξουμε τις διάφορες απόψεις των αρχαίων ευρωπαϊκών πολιτισμών, οφείλουμε να ορίσουμε την ίδια την Ευρώπη. Η καθηγήτρια Λ. Λεοντίδου επισημαίνει πως η Ευρώπη αποτελεί πολιτιστική ενότητα με αρχαιοελληνικές μυθικές καταβολές και όχι τόσο μια ήπειρο καθορισμένων συνόρων όπως ίσως η αφρικανική ή η ασιατική (Λεοντίδου 2005: 58). Επιπλέον, ο Ιπποκράτης, συγκρίνοντας τους Σκύθες με τους Αιγύπτιους, χαρακτηρίζει εμμέσως τους τελευταίους ως Ευρωπαίους (Λεοντίδου 2005: 59). Η Ευρώπη, κατονομασμένη από την ημίθεα πριγκίπισσα της Σιδώνας, κατοικούσε στη Κρήτη η οποία το 1000 π.Χ. αποτελούσε το κέντρο του γνωστού κόσμου, ενός κόσμου που βρεχόταν ως επί το πλείστον από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και κάποια παράλια του Εύξεινου Πόντου. Μπορεί κανείς να δεχτεί ότι «κατά τα αρχαία χρόνια η Μεσόγειος ταυτιζόταν με την Ευρώπη» (Λεοντίδου 2005: 33).

Η Μεσόγειος είναι μια θάλασσα σχεδόν κλειστή. Λόγω των κοντινών οριζόντων της «περισσότερο ένωνε παρά χώριζε αναρίθμητα νησιά και την ηπειρωτική χώρα» (Αρβελέρ Ε. και Aymard Μ. 2003: 25). Οι νησιωτικοί πολιτισμοί, ιδιαίτερα ο κυκλαδικός επιβεβαιώνει την παραπάνω αναφορά. Η θάλασσα που χώριζε τα διάφορα νησιά, επέτρεπε παράλληλα με τα κοινά πολιτισμικά αγαθά, την ανάπτυξη ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, πολύ διαφορετικών από τα αρχικά τους πρότυπα (Braudel 2000: 211). Στην Μεσόγειο τα βουνά είναι πανταχού παρόντα. Περιορίζουν το χώρο που χρησιμοποιούν οι πολιτισμοί και κάμπτουν τις ανθρώπινες προσπάθειες. Μια εξαίρεση στον κανόνα αποτελεί η ακτή που ακουμπά στην Σαχάρα, από την σημερινή Τυνησία έως το δέλτα του Νείλου. Ο γιος του Οδυσσέα, Τηλέμαχος αναφέρεται με συγκαταβατικότητα για του ορεσίβιους πελοποννήσιους που τρέφονται με βαλανίδια (Braudel 2000: 211). Παρολαυτά, το ορεινό έδαφος είναι συχνά η μόνη λύση για τον άνθρωπο καθώς η πεδιάδα είναι πολύ συχνά κατηλειμμένη είτε από εχθρικούς βάλτους ή από το βλέμμα νομαδικών λαών που ψάχνουν για εύκολες λείες.

Το κλίμα και τα εδάφη της Μεσογείου είναι χαρακτηριστικά. Το κλίμα δεν ευνοεί τις καλλιέργειες που έχουν σχέση με την κτηνοτροφία· ευδοκούν κυρίως το αμπέλι και η ελιά. Το δε έδαφος, με εξαίρεση περιοχές όπως η κοιλάδα του Πάδου ή οι μακεδονικές πεδιάδες, στερείται πλεονεκτημάτων (Pounds 2001: 36-37).

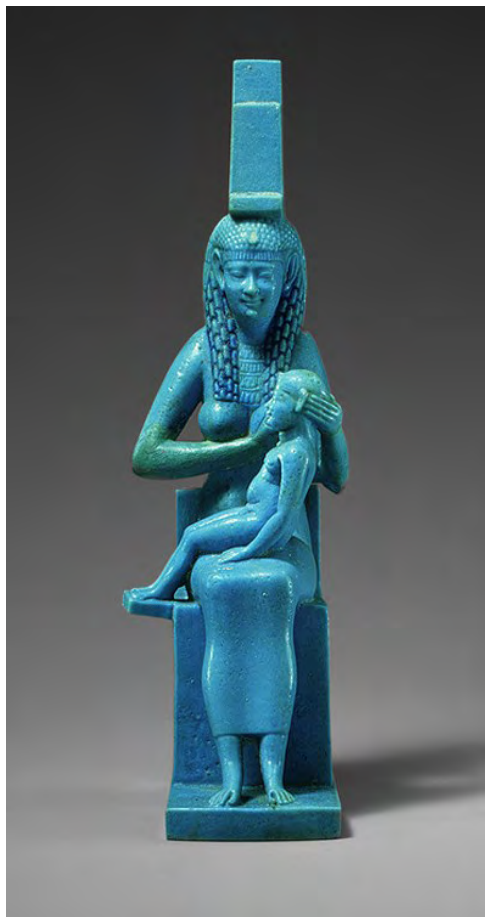
Αν λάβουμε υπόψιν την παραπάνω απλοποιημένη περιγραφή του μεσογειακού περιγύρου, δεν ηχεί παράξενα το γεγονός ότι από πολύ νωρίς οι λαοί έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς τη θάλασσα, απόφαση που επηρεάστηκε όχι μόνο από τον κοινωνικό περίγυρό τους αλλά εξίσου και από το περιβάλλον. Βέβαια, υπήρξαν κάποιοι που εκμεταλλεύτηκαν διάφορα πλεονεκτήματα που τους παρείχε η γη τους όπως για παράδειγμα οι Αιγύπτιοι με «το δώρο του Νείλου» όπως έγραφε ο Ηρόδοτος (Pounds 2001: 37) ή οι Ετρούσκοι, των οποίων η σχετικά μικρή διάρκεια ευημερία τους οφειλόταν στο γεγονός ότι κατάφεραν να κατακτήσουν την καταπλημμυρισμένη πεδιάδα του Πάδου και να επιβιώσουν (Braudel 2000: 33). Οι περισσότεροι όμως, εξαιτίας γεωγραφικών περιορισμών και ιστορικών αντιξοοτήτων, αναγκάστηκαν να δοκιμάσουν την τύχη τους στη θάλασσα.

1.3 Αρχαίοι πολιτισμοί και περιβάλλον.

Σήμερα, η Αίγυπτος δεν αποτελεί μέρος της Ευρώπης για διάφορους λόγους, όπως θρησκευτικούς και γραφειοκρατικούς. Η Αίγυπτος, ωστόσο, αποτέλεσε το πρότυπο των μεγάλων πολιτισμών που την ακολούθησαν χρονικά, κατά την αρχαιότητα και την μακροβιότερη ιστορικά «υπερδύναμη» με πρωτοπορία τριών περίπου χιλιάδων ετών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι Έλληνες πανεπιστήμονες «είχαν συνείδηση του έργου των προκατόχων τους από την Αίγυπτο» αλλά και την Μεσοποταμία (Lindberg 1997: 28). Με απαρχή του υλικού πολιτισμού τους περίπου στο 3100 π.Χ. (Λεοντίδου et al 2008: 31), ο κόσμος των Αιγυπτίων είχε επίκεντρο τον ποταμό Νείλο. Ο Νείλος ένωσε τους Αιγύπτιους, τους συντήρησε και τελικά θεοποιήθηκε από αυτούς. Η Αίγυπτος κατέφυγε κοντά στο απαραίτητο για εκείνη νερό αλλά δεν βρήκε τον τέλειο σύμμαχο σε αυτόν. Το αρώσιμο έδαφος πλημμύριζε από τον ορμητικό ποταμό και μετατρέποταν σε έλη και βάλτους (Braudel 2000: 101), γεγονός που τους ανάγκαζε να προχωρούν συχνά σε αναμέτρηση με το υγρό στοιχείο (απόστραγγιστικά, αρδευτικά έργα κ.λ.π.). Ένα σημαντικό πλεονέκτημα για την Αίγυπτο, ήταν το γεγονός ότι είχε στο έδαφός της ή εμπρός στην πόρτα της πρώτες ύλες. Χαλκό από το Σινά και την Κύπρο, γρανίτη και ασβεστόλιθο κατά μήκος του Νείλου, ελεφαντόδοντο, έβανο και χρυσό από την Νουβία (Braudel 2000: 175). Το ξύλο και συγκεκριμένα ο κέδρος, απαραίτητη πρώτη ύλη για τη ναυπήγηση στόλου και για κατασκευαστικά έργα (κυρίως ράμπες οβελίσκων και πυραμίδων), αποτέλεσε την αιτία της εγκατάλειψης της αιγυπτιακής απόμκνωσης. Η δε έλλειψή του, άλλαξε μέχρι και τις πρακτικές ταφής των αιγυπτίων (Diamond 2005: 143) λόγω των μεγάλων ποσοτήτων του δυσεύρετου και πολύτιμου αυτού πόρου. Η καύση των νεκρών έπαψε, παραχωρώντας τη θέση της στη μουμιοποίηση και την ταφή των οστών. Η πόλη της συριακής Βίβλου αποτέλεσε στόχο πολεμικών και εμπορικών απόστολων των Αιγυπτίων (Braudel 2000: 111) και δημιούργησε σταδιακά ένα είδος ενιαίου οικονομικού χώρου ανταλλαγών στη λιβανοσυριακή περιοχή. Τα μασταμπα, οι πυραμίδες και η διάταξή τους απόκαλύπτουν το εύρος των μαθηματικών και αστρονομικών τους γνώσεων, πέρα από την κατασκευαστική τους δεινότητα (Λεοντίδου et al 2008: 31-32) και οι διάφοροι γρανιτένιοι οβελίσκοι (πολλές φορές βαθιά μέσα σε εχθρικά εδάφη του Σινά, της Νουβίας και της γης των

βεδούνων της Λιβυής) μαρτυρούν την προσπάθεια οριοθέτησης της αιγυπτιακής επικράτειας ή των επεκτατικών τους βλέψεων.

Αναμφίβολα, το μόνο φυσικό φαινόμενο που βαραίνει τόσο για τους Αιγύπτιους είναι ο Νείλος. Από τη Μεσόγειο μέχρι τον καταρράκτη του Ασσουάν, όλα σχετίζονται με τον ποταμό και αντανακλούνται σε όλη τη χώρα των Φαραώ. Μπορεί κάποιος να υποστηρίξει, ότι η αρχαία Αίγυπτος είναι ένα καλό παράδειγμα αλληλεπίδρασης μεταξύ φυσικού χώρου, τρόπου- με τον οποίο βιώνεται αυτός ο χώρος- και πράξεων όσων ζουν εκεί και τον χρησιμοποιούν (Gregory et al 2009: 590).

Η θρυλική ασύρια βασίλισσα Σεμίραμις με τον θεό ήλιο στην αγκαλιά της. Εκτός από τις μεσοποταμιακές τους επιρροές, οι αιγύπτιοι είχαν πάντα το βλέμμα τους στραμμένο στον ουρανό, κάτι που είναι φανερό από την χωροταξία και την κατασκευή των μνημείων τους.

<http://www.theboreans.net/forum2/showthread.php?p=457190>

Η ιστορία των Αιγυπτίων δεν τελειώνει φυσικά στο δέλτα του Νείλου. Η Μεσόγειος θάλασσα αποτέλεσε και αυτή ένα χώρο όπου έδρασαν.

Το υγρό στοιχείο έπαιξε καταλυτικό ρόλο και στην εξέλιξη ενός άλλου λαού, των Φοινίκων. Μικροσκοπική χώρα, η Φοινίκη δεν διέθετε παρά μια λουρίδα γης στην ανατολική Μεσόγειο.

Χάρτης της Φοινίκης.

<http://el.wiktionary.org/wiki/%CE%A6%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%AF%CE%BA%CE%B7>

Συνορεύοντας με τους Φιλισταίους, τους Εβραίους και τους Συροχιτίτες, δεν είχαν πρόσβαση σε σημαντικές κοντινές περιοχές (όπως για παράδειγμα τα παράλια της βόρειας Συρίας και οι εκβολές του Ορόντη) και έστρεψαν τις προσπάθειες τους στη θάλασσα δημιουργώντας ένα πολιτισμό που θα ακτινοβολήσει για επτά περίπου αιώνες. Οι Φοινίκες απέκτησαν με το καιρό τη φήμη άριστων πλοηγών. «Οι σοφοί σου, Τύρος, οι όντες έν σοί, αυτοί ήσαν οι κυβερνήται των πλοίων σου...Οι κωπηλάται σου σε έφερον είς ύδατα πολλά» γράφει ο Ιεζεκιήλ των ιερών κειμένων, ενώ κατα τον Στράβωνα και τον Άρατο οι Έλληνες έμαθαν από εκείνους να εντοπίζουν τον Βορρά από τη Μικρή Άρκτο (Braudel 2000: 291). Σε μία διαφορετική περίπτωση, οι Σημίτες που ζούσαν στην περιοχή, δεν επέλεξαν τα πλεονεκτήματα που τους προσέφερε η θάλασσα αλλά εκμεταλλεύτηκαν τη θέση όπου ήταν εγκατεστημένοι. Το ιουδαϊκό κράτος ευημερούσε χάρη στην διασταύρωση των χερσαίων δρόμων Ευφράτη, Μεσογείου και Ερυθράς θάλασσας, ένα πλεονέκτημα που εξανεμιζόταν σε τυχόν εκδήλωση πολέμου· και ο πόλεμος στην Εγγύς Ανατολή δεν ήταν σπάνιος (Braudel 2000: 256).

Φτερωτή σφίγγα από ελεφαντόδοντο, φοινικικής τεχνοτροπίας του 9^{ου} αιώνα π.χ. (Βρετανικό μουσείο). Το εύρημα δείχνει ξεκάθαρα την επιρροή των αιγυπτίων στους Φοίνικες, καθώς φέρει το στέμμα της άνω και κάτω Αιγύπτου, ενώ ο μανδύας της σφίγγας, με το έμβλημα της κόμπρας στο στήθος, ήταν το χαρακτηριστικό ένδυμα των Φαραώ.

http://www.google.gr/imgres?imgurl=http://www.britishmuseum.org/images/ps098822_m.jpg&imgrefurl=http://www.britishmuseum.org/explore/world_cultures/middle_east/phoenicians.aspx&usq=_LcE94mBKtOIgE2BN_YszotwfyI0=&h=225&w=225&sz=41&hl=el&start=7&um=1&itbs=1&tbnid=8Ncw4egwX5R2kM:&tbnh=108&tbnw=108&prev=/images%3Fq%3Dphoenicians%26um%3D1%26hl%3Del%26sa%3DG%26rlz%3D1R2GGLL_itGR354%26tbs%3Disch:1

Η Τύρος παρείχε τα ουσιώδη στους κατοίκους της (δυο λιμάνια για εμπόριο, αλάτι, νερό, προστασία) ενώ όλα τα υπόλοιπα τα έφερναν οι ναυτικοί, οι οποίοι έφεραν τη υπόληψη δεινών εμπορών της εποχής. Γυρνώντας την πλάτη τους στην ενδοχώρα, θα αναζητήσουν επίμονα ιδανικές τοποθεσίες για αποικισμό και εμπορικούς σταθμούς, σε νησιά και ακρωτήρια και θα αντισταθμίσουν την ανισορροπία της έλλειψης τροφίμων με εξαγωγές προϊόντων (υφαντουργίας, αργυροχοΐας, μεταλλουργίας) και τεχνογνωσίας. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης δεν διστάζει να αποδώσει την ισχύ των Φοινίκων στο εμπόριο του αργύρου της Ισπανίας και της Σαρδηνίας (Braudel 2000: 293). Χάρη στη ναυσιπλοΐα μεγάλων διαδρομών ιδρύουν την Καρχηδόνα στα παράλια της σημερινής Τυνησίας καθώς και την Μότσα, την Πάνορμο (Παλέρμο) στην, αναντικατάστατη λόγω θέσης, Σικελία (Pounds 2001: 51). Εκεί ανθεί ένας νέος πολιτισμός ενώ η πτώση της Τύρου στους Βαβυλώνιους αναγκάζει την Καρχηδόνα να «ενηλικιωθεί» και να επωμιστεί την συνέχεια ενός διαφορετικού φοινικικού πολιτισμού. Η πτώση της λαμπρής Τύρου και η άνοδος της αρχικά ανύπαρκτης Καρχηδόνας στον κολοφώνα του Φοινικικού πολιτισμού, θα μπορούσε να είναι ένα καλό επιχείρημα της αντίληψης ότι ο χώρος είναι διαποτισμένος από το τόπο, ενώ ο τόπος δεν πρέπει να κατανοείται παρά μόνο

ως μια συγκεκριμένη στιγμή μέσα στο χώρο (Gregory et al 2009: 540) εάν λάβουμε κατά νου τον διαφορετικό ρόλο της Καρχηδόνας ανά τους αρχαϊκούς αιώνες. Η ίδια η έννοια της «ενηλικίωσης» της Καρχηδόνας άλλωστε, ενέχει την προϋπόθεση του χρόνου. Επίσης, ο Jared Diamond (2005: 33) θεωρεί τη τελική πτώση της Καρχηδόνας, από τους Ρωμαίους αυτή τη φορά κατά τη δύση του φοινικικού άστρου, ένα αρχαίο αντιπαράδειγμα εναντίον του ισχυρισμού ότι οι καταρρεύσεις είναι αποκλειστικά περιβαλλοντικό ζήτημα. Ο ίδιος θεωρεί ότι το αντικείμενο διαπραγμάτευσης του βιβλίου του θα έπρεπε να θεωρηθούν οι «Κοινωνικές καταρρεύσεις όπου ενέχεται μια περιβαλλοντική συνιστώσα και σε μερικές περιπτώσεις συμβάλλουν επίσης κλιματικές αλλαγές, εχθρικοί γείτονες και εμπορικοί εταίροι, συν ζητήματα κοινωνικών αντιδράσεων (Diamond 2005: 33). Σύμφωνα με τον Ε. Φ. Γκοτιέ, η φοινικική επιρροή άφησε άσβεστα ίχνη «ανατολικοποίησης» στην Βόρεια Αφρική και την Ισπανία (Braudel 2000: 297), μια άποψη που οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι δεν υποστηρίζεται μέχρι στιγμής από στοιχεία αλλά που προβάλλει τις κατευθύνσεις που ακολουθούν πολλές επιστημονικές υποθέσεις.

Στην Ιταλική χερσόνησο, ένας άλλος αρχαίος λαός δημιούργησε ουσιαστικά την πρώτη Ιταλία. Η ιστορία των Ετρούσκων είναι συναρπαστική για τους επιστήμονες αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και ένα ανεξιχνίαστο μυστήριο, κυρίως όσον αφορά στην προέλευσή τους (Pounds 2001: 51). Δημιούργησαν τις πρώτες δυτικοευρωπαϊκές πόλεις και αργότερα μια χαλαρή συνομοσπονδία δώδεκα θεωρητικά πόλεων στην περιοχή της Τοσκάνης (Λεοντίδου et al 2008: 241), εκτεινόμενη από την Λομβαρδική πεδιάδα έως τα περίχωρα της Νάπολης στο Νότο. Η αρχαία Ετρουρία περιλάμβανε βαθύπεδες πεδιάδες, συχνά ελώδεις, αμμώδη ρέματα, λόφους και στενές πεδιάδες. Οι Πόλεις τους ήταν χτισμένες κοντά στη θάλασσα αλλά σχεδόν πάντοτε πάνω σε λόφους και περιβάλλονταν από τείχη, μια ένδειξη ύπαρξης εξωτερικών απειλών. Με αυτόν τον τρόπο απέφευγαν όχι μόνο επιδρομείς των πεδιάδων αλλά και το μίasma της ελονοσίας που είναι χαρακτηριστικό των ελών. Αποφεύγοντας τον θαλάσσιο αποικισμό, επεκτάθηκαν προς τα βόρεια και νότια της χερσονήσου και ίδρυσαν πόλεις όπως η Καπύη, στον Ετρουσκικό Νότο, που μιμήθηκε ρυμοτομικά τις ελληνικές (Braudel 2000: 319) και συνέδεσε πολιτισμικά την μητροπολιτική Ετρουρία με τον ελληνικό πολιτισμό. Η

Σπίνα (λίγο βορειότερα της ιταλικής Ραβέννας, κοντά στην Αδριατική θάλασσα) αποτελεί μια άλλη ενδιαφέρουσα πόλη· καταποντισμένη σήμερα, χαρακτηρίζεται από υποδειγματική ρυμοτομία, κανάλια που παραπέμπουν στην Βενετία και μία εμπορική δραστηριότητα που επιβεβαιώνουν ο ήλεκτρος και ο χαλκός της κεντρικής Ευρώπης και τα άφθονα αττικά κεραμικά (Braudel 2000: 321).

Οι Ετρούσκοι στην Ιταλία.

<http://www.memoonline.com/en/dossier.aspx?ID=13>

Οι Ετρούσκοι, με υπερπλήρες πάνθεον, υπήρξαν θρησκευτικά ακμαιότατοι· η θρησκεία τους ανοίχτηκε σε ξένες θεότητες αδιακρίτως, παραποίησε τα ονόματά τους που ωστόσο παρέμειναν αναγνωρίσιμα (π.χ. Νεθούνης, Neptunus στα Ρωμαϊκά, ο Ποσειδώνας). Η θρησκεία τους, η οποία εισήχθη στους Ετρούσκους μαζί με τα αγαθά, δεν καταλήγει σε κάποια ηθική, ούτε σε ανταμοιβή ενώ η κάθοδος των νεκρών στον Άδη αποτελεί έναν ύμνο στη ζωή, παρά τον τρόπο των Ετρούσκων έναντι των θεών τους (Braudel 2000: 325- 328.). Οι τάφοι τους στην Ταρκυνία βρέθηκαν σε όμορφη τοποθεσία, διακοσμημένοι σαν ιδιωτικά σπίτια λόγω μιας ιδιαίτερα υλιστικής αντίληψης της μεταθανάτιας ζωής στην οποία πίστευαν. Αυτά τα επίσημα ιερά κτίρια είναι διακοσμημένα με σκηνές από την καθημερινή ζωή, εξωτικά ζώα, συμπόσια (προφανής αναφορά σε απολαύσεις της επίγειας ζωής αλλά και των τελετουργιών τους) με έντονα χρώματα και ελεύθερες συνθέσεις, ακόμη και

κωμικές. Πρόκειται για λειτουργικούς χώρους που η ιεροτελεστία μετέτρεψε σε ιερούς χώρους (Gregory et al 2009: 661). Συμμεριζόμενοι τον αναλογισμό του Braudel, μπορούμε να υποστηρίξουμε εξαιτίας των αρχαιολογικών ευρημάτων ότι «οι νεκροί μιλάνε» (Braudel 2000: 325). Η τοποθεσία των τάφων της Ταρκυνίας, η ολοκλήρωση φύσης- πολιτισμού, η μοναδικότητα, η ταυτότητα και το υποκειμενικό νόημα του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου, ορίζουν πολύ εύγλωττα εκείνο που ονομάζεται τόπος και συγκεκριμένα τόπος συμβολικής συνοχής των κατοίκων της περιοχής (Λεοντίδου 2005: 386, Λεοντίδου et al 2008: 29). Λέγοντας ολοκλήρωση φύσης και πολιτισμού, εννοούμε τον υπολογισμό της παραμέτρου «Φύση» από την τεχνητή, ανθρώπινη κατασκευή και την ανθρώπινη πρόσληψη του χώρου. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, ο δωρικός ναός του Ποσειδώνα στο Σούνιο να είναι ο ίδιος στην αντίληψή μας εάν δε βρίσκονταν στη θέση όπου δεσπόζει; Το πως θα ήταν η αρχαία φιλοσοφική σκέψη του Πλάτωνα και των μαθητών του, εάν δεν ατένιζαν με δέος τη μεσημερινή θέα του αιγαίου καθισμένοι στα σκαλοπάτια του ναού, δεν το γνωρίζουμε· έχουμε όμως τη πεποίθηση ότι θα ήταν διαφορετική

Ένα εξάισιο δείγμα της ετρουσκικής τεχνοτροπίας. Πέτρινη σαρκοφάγος, από τις πολλές που υπάρχουν στην Ταρκυνία και την περιοχή της Τοσκάνης.

http://www.google.gr/imgres?imgurl=http://www.castellodiproceno.it/immagini/tomba-etrusca.jpg&imgrefurl=http://www.castellodiproceno.it/iti-etruscans.htm&usq=p7FUEc2a0ll_sPzz6n6GZmKoh54=&h=174&w=230&sz=6&hl=el&start=33&um=1&itbs=1&tbnid=aRWFs19CJSmXzM:&tbnh=82&tbnw=108&prev=/images%3Fq%3Detruscan%2Btomb%26start%3D20%26um%3D1%26hl%3Del%26sa%3DN%26rlz%3D1W1GGLL_it%26ndsp%3D20%26tbs%3Disch:1

Τελικά οι Ετρούσκοι δεν κατάφεραν αυτό, που με δυσκολία πέτυχαν μετά από εκείνους, οι Ρωμαίοι, να ενοποιήσουν δηλαδή την περιοχή τους. Η παθογένεια του Ετρουσκικού πολιτισμού ήταν η ίδια που κατέστρεψε τις ελληνικές πόλεις· η περηφάνια, ο πατριωτισμός του κάθε μέλους της (Pounds 2001: 51) και τέλος, το γεγονός ότι διαιρεμένη, αντιμετώπισε ταυτόχρονα πολλούς εχθρούς.

Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο Henry Lefebvre (1901-1991), ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται με τις αισθήσεις, προσλαμβάνει με τον νου και ζει σε ένα χώρο σύμφωνα με τον συνδυασμό των δυο πρώτων παραμέτρων· της αντίληψης και της πρόσληψης του χώρου (Gregory et al 2009: 590). Εύκολα δέχεται κανείς ότι ο αφηρημένος χώρος, εκείνος που υπάρχει στην αντίληψη του κάθε υποκειμένου αλλά και ο απτός, φυσικός χώρος, επηρεάζουν τον τρόπο που ζει και δρα ένας λαός καταλυτικά. Τα παραδείγματα των αρχαίων λαών στα οποία αναφερθήκαμε επιβεβαιώνουν τον συγκεκριμένο ορισμό της παραγωγής του χώρου. Ο δε αντίκτυπος του στον άνθρωπο και την ίδια τη φύση, τεκμηριώνεται για κάθε λαό από τα, σχεδόν πάντα, αλάνθαστα στοιχεία που μας παρέχουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Φανερώνεται επίσης από τα επιστημονικά συμπεράσματα που υπήρξαν πολύ καιρό πριν από τον Lefebvre, πράγμα που αυτομάτως προστατεύει την άποψή του από την υπόνοια μιας απλής διάσωσης των φαινομένων.

Η φύση επηρέασε βαθύτατα, όπως είδαμε τη ζωή και πολλές σημαντικές αποφάσεις των αρχαίων ανθρώπων. Με τη παρουσίαση του Μεσαίωνα θα δούμε με ποιο, καταστροφικό συχνά, τρόπο ο άνθρωπος επηρέασε τη φύση και πλήρωσε τελικά το βαρύ τίμημα της άγνοιας ή της αλλαζονείας του.

2.Ο ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ (500μ.Χ.-1.499μ.Χ.)

Ο Μεσαίωνας ιστορικά, αποτελεί τη χιλιετία από το 500 περίπου μ.Χ. έως το 1500 μ.Χ. που είναι και το τέλος του ύστερου Μεσαίωνα. Ένας φιλόσοφος μπορεί να υποστηρίξει ότι ο Μεσαίωνας ξεκινά με το κλείσιμο της Ακαδημίας του Πλάτωνα και τερματίζει με τα ευρήματα των *Calculatori* του κολλεγίου του Μέρτον της Οξφόρδης ή με τα επιτεύγματα του Κοπέρνικου, του Κέπλερ και του Γαλιλαίου, ενώ ένας ιστορικός μπορεί να υποστηρίξει ότι ο Μεσαίωνας ξεκινά με τη κατάλυση της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Όπως και να έχει, ο Μεσαίωνας υπήρξε η εποχή όπου διαψεύδει αρκετές φορές την ανθρώπινη πίστη στην ιστορική εξέλιξη και πρόοδο, καθώς παρατηρήθηκαν αρκετές πολιτισμικές και κοινωνικές οπισθοδρομήσεις. Σημαντικό ρόλο για την έρευνά μας, παίζουν οι μετακινήσεις των λαών που έλαβαν χώρα εκείνη τη περίοδο. Παρακάτω, θα αναφερθούμε σε έναν «ευρωπαϊκό» λαό, τους Βίκινγκς και στη συνέχεια, στη περίπτωση κάποιου άλλου, πολύ μακρινού στο άλλο ημισφαίριο της γης, των Πολυνήσιων κατοίκων του νησιού του Πάσχα.

Ο τελευταίος αυτοκράτορας του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους, ο Ρωμύλος Αυγουστύλος, καθαιρέθηκε το 476μΧ από τον Σκίρο στρατηγό Οδόακρο. Η αυτοκρατορική εξουσία αποκαταστάθηκε από τον Οστρόγοτθο βασιλιά Θεοδώριχο Α' στη Ραβέννα με τη συγκατάθεση της Κωνσταντινούπολης. Όλοι οι Γερμανοί βασιλιάδες βρέθηκαν κάτω από την εξουσία του Θεοδώριχου ο οποίος τυπικά ήταν υποταγμένος στο Βυζάντιο. Η δυναστεία των Μεροβιγγείων αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση. Ο βασιλιάς Χλωδοβίκος υπήρξε κυρίαρχος της μεγαλύτερης περιοχής της Γαλατίας και μιας ζώνης ανατολικά του Ρήνου, και η δυναστεία του θα διατηρηθεί μέχρι τα μέσα του 8^{ου} αιώνα. Μια σημαντική ενέργεια του Χλωδοβίκου ήταν ο ασπασμός του ορθόδοξου χριστιανισμού, κάτι που τον νομιμοποιούσε στα μάτια των υποτελών του. Ο Πάπας και η Ρωμαϊκή εκκλησία έχει περιορισμένη ισχύ κατά το διάστημα μεταξύ 5^{ου} και 8^{ου} αιώνα (Ράπτης 1999 :34). Η βούληση του αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης επιβάλλονταν στον Πάπα, ο οποίος, «έπρεπε να πολιτεύεται σύμφωνα με τις επιταγές του» (Ράπτης 1999 :42). Η κατάσταση αυτή βέβαια, κάθε άλλο παρά ευπρόσδεκτη ήταν για την εκκλησία.

Τον 5^ο αιώνα η επιρροή της εκκλησίας φαίνεται πως αυξήθηκε καθώς η Ρωμαϊκή διοίκηση είχε αντικατασταθεί σε πολλές περιοχές από αυτή. Ένας άλλος λόγος ήταν η αναγνώριση της δυναμικής της εκκλησίας από τους «βάρβαρους» βασιλείς, οι οποίοι προσπάθησαν να την προσεταιριστούν ώστε να μπορέσουν οι ίδιοι να επιβληθούν στα υπόλοιπα βασίλεια. Οι εκκλησίες της βορειοδυτικής Ευρώπης ελέγχονταν από τους Γερμανούς βασιλιάδες μέσω των τοπικών συνόδων. Στη δυτική Ευρώπη η εκκλησία υποβαθμίζεται σημαντικά από τον 6^ο μέχρι τον 8^ο αιώνα καθώς έγινε μέσο πελατειακής πολιτικής των Φράγκων βασιλιάδων που μοίραζαν τα επισκοπικά και ιερατικά αξιώματα σύμφωνα με τα δικά τους συμφέροντα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του μορφωτικού επιπέδου και την κάμψη του θρησκευτικού αισθήματος. Η ύπαιθρος παραμένει βυθισμένη στην δεισιδαιμονία και τον παγανισμό ενώ η ιεροσύνη ήταν σε μεγάλο ποσοστό αγράμματη. Η φτώχη πνευματική παραγωγή στα μέσα του 7^{ου} αιώνα οφείλεται στους μόνους θεματοφύλακες του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού εκείνη την εποχή· στους μοναχούς. Δεν σκοπεύουμε να συνεχίσουμε σε μία ιστορική ανασύσταση του Μεσαίωνα. Ο λόγος που επιμείναμε στη σημασία της εκκλησίας συνοψίζεται σε αυτό που περιγράφει ο Diamond (2005: 32) ως «τελευταία ομάδα παραγόντων» των καταρρεύσεων, ήτοι τις αντιδράσεις των κοινωνιών ανάλογα με τους οικονομικούς και κοινωνικούς θεσμούς και τις πολιτισμικές τους αξίες. Ο χριστιανισμός έδωσε στους ευρωπαίους μία πολιτισμική ταυτότητα που για τους Βίκινγκς της Γροιλανδίας, αποδείχτηκε περιβαλλοντικά και κοινωνικά μοιραία.

Περιγράφοντας την αρχαιότητα, βασιστήκαμε πολύ στα γραπτά του Braudel. Οι «αφορισμοί» των συγχρόνων του προς τον Braudel ως ανθρωπογεωγράφου ήταν αρκετές για εμάς ώστε να τον εντάξουμε στη παρούσα εργασία. Για τον Μεσαίωνα χρήσιμος μας φάνηκε ένας άλλος ιστορικός της γαλλικής σχολής των Annales, ο Jacques Le Goff. Σύμφωνα με τον τελευταίο, ο άνθρωπος του Μεσαίωνα άλλαξε το τρόπο θέασης της φύσης. Η θεώρηση της φύσης υπήρξε πιο νατουραλιστική και το σύμπαν από-ιερωποιήθηκε (Le Goff 1991: 487). Τα αντικείμενα της γοτθικής τέχνης ήταν αληθινά και ατομικά, κάθε λουλούδι και κάθε πρόσωπο ήταν ατομικό και αληθοφανές. Τα μεσαιωνικά έργα τέχνης ήταν συνήθως αυτοτελή και τα κλειδιά της συμβολικής τους ερμηνείας δεν ήταν απαραίτητα. Το λουλούδι ήταν λουλούδι και ο λέοντας ήταν λέοντας. Η απο-ιερωποίηση της φύσης

δεν ήταν ευπρόσδεκτη βέβαια από όλους και κυρίως από το κλήρο. Δίχως τις δυσειδαιμονίες, δεν υπήρχε φόβος για το ποίμνιο και όταν δεν υπάρχει φόβος, κανείς δεν χρειάζεται να προστρέξει στο Θεό. Ο φόβος του κλήρου για τον τρόπο που αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι τη φύση, έγινε εμφανής κατά το τέλος του Μεσαίωνα, με την Αναγέννηση (Burns 2006: 127) και το θρίαμβο ενός νατουραλισμού, σχεδόν παγανιστικού, που φυσικά έπρεπε να εκλείψει.

Οφείλουμε να μην παραλείψουμε την συμβολή των αράβων, με τη διάσωση της κλασσικής γραμματείας και κληρονομιάς μας, τις φιλοσοφικές συμβολές προσωπικοτήτων όπως του Αβικέννα και του Αβερρόη και την εξέλιξη των αστρονομικών μοντέλων, όπου οι άραβες σταμάτησαν κυριολεκτικά «στο τελευταίο χιλιόμετρο» πριν την ανακάλυψη του ηλιοκεντρικού μοντέλου. Για τους περισσότερους όμως ανθρώπους, ο μοναδικός τους ορίζοντας υπήρξαν οι παρυφές κάποιου δάσους (Le Goff 1991: 188) με τις απειλές του, με τους αληθινούς και κάποιους φανταστικούς κινδύνους· για άλλους, ένα προσκύνημα έδινε την ευκαιρία της γνωριμίας με άγνωστους τόπους, μέσα από κάποιο δρόμο από τους πολλούς που διανοίχτηκαν κατά τη βασιλεία του Καρλομάγνου.

Ένας από τους λαούς που πρωταγωνίστησαν κατά τη μεσαιωνική εποχή ήταν οι Βίκινγκς. Λαός επιδρομέων αρχικά, όπως προδίδει και το όνομά τους (vikingar, επιδρομείς) οι Βίκινγκς ασχολήθηκαν με την πειρατεία, τον αποικισμό αλλά και το εμπόριο και τη γεωργία. Οι αποικίες τους είχαν διαφορετικές τύχες, εξαιτίας ποικίλων παραμέτρων. Στην Ευρώπη συγχωνεύτηκαν αρχικά με αρκετούς πληθυσμούς συμπεριλαμβανομένων των Άγγλων, των Γάλλων και των Ρώσων του πριγκιπάτου του Κίεβου. Στον Ατλαντικό πρωτοστάτησαν με τις εξερευνήσεις και τον αποικισμό της Γροιλανδίας, της Ισλανδίας καθώς και των νήσων Ορκάδων, Φερόων και Σέτλαντ. Τέλος **η Βίνλαντ** αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια αποικισμού της Αμερικής από ευρωπαίους η οποία δεν στέφθηκε με επιτυχία.

Το περιβάλλον επηρέασε την επιμονή των Βίκινγκς για αποικισμό και τη προτίμησή τους στο θαλάσσιο στοιχείο. Όπως και οι Έλληνες, οι Βίκινγκς κατοικούσαν σε περιοχές με εξαιρετικά δαντελωτές ακτογραμμές (Diamond 2005: 233), ένα περιβάλλον το οποίο ευνοούσε τα θαλάσσια ταξίδια και επιβράβευε την ανάπτυξη τεχνικών ναυσιπλοΐας. Η ανακάλυψη θαλάσσιων διόδων άνοιξε το δρόμο για τις επιδρομές κατά την αυγή του 9^{ου} αιώνα με απαρχή τα βρετανικά νησιά αλλά

και του εκχριστιανισμού από το 960μΧ έως τον 11^ο αιώνα (Diamond 2005: 242). Ο Rounds (2001 : 149) θεωρεί ότι οι σκανδιναβικές εισβολές εξηγούνται ως συνέπειες του υπερπληθυσμού και των περιβαλλοντικών αλλαγών εκείνης της οριακής κλιματολογικά περιοχής, αν και η καθεμιά αφορά τμήματα περιοχών των Βίκινγκς, ενώ παραδέχεται ότι καμμία από τις παραπάνω ερμηνείες δεν ταιριάζει με όλα τα δεδομένα. Ο Jared Diamond ερευνώντας σε βάθος την περίπτωση της κατάρρευσης ορισμένων σκανδιναβικών αποικιών, επιβεβαιώνει τις σκέψεις του Rounds για τμηματικές ακολουθίες και ανακολουθίες των μονομερών εξηγήσεων, προσφέροντας παράλληλα άρτιους συλλογισμούς υπέρ μιας δυνατότητας αποφυγής μελλοντικών καταρρεύσεων: εξαρτάται, όπως γράφει χαρακτηριστικά, «από την αντίδραση των ανθρώπων» (Diamond 2005: 228).

Ο αποίκισμός των Βίκινγκς από τους Σουηδούς, Δανούς και Νορβηγούς.

http://www.virginiawestern.edu/faculty/vwhansd/his111/Images/Vikings_map.gif

Οι Ορκάδες είναι ένα νησιωτικό σύμπλεγμα στο βόρειο άκρο της Βρετανίας που αποικίστηκε από τους σκανδιναβούς γύρω στο 800 μ.Χ.. Το λιμάνι του Σκάπα Φλόου, η γνωστή ναυτική βάση των συμμάχων κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και το φόβητρο των γερμανικών υποβρυχίων, απείχε από την σκανδιναβική χερσόνησο τότε, μόλις εικοσιτέσσερις ώρες για έναν νορβηγικό «δράκο» με ένα έμπειρο πλήρωμα. Σύντομα οι Βίκινγκς επωφελήθηκαν από τις μικρές αποστάσεις και το γόνιμο έδαφος των νησιών, κατέκτησαν τις Ορκάδες και τους γηγενείς

Πίκτους, ανέγειραν ναούς και οι απόγονοί τους είναι επί το πλείστον σήμερα επιτυχημένοι αγρότες που επωφελούνται από τα πλεονεκτήματα των αγωγών πετρελαίου της Βόρειας Θάλασσας (Diamond 2005: 247). Παρόμοια η κατάσταση και για τα νησιά Σέτλαντ όπου μετά την κατάκτησή τους τον 9^ο αιώνα, οι κάτοικοί τους επιδόθηκαν στην εκτροφή προβάτων η οποία αποτελεί μέχρι σήμερα τον στυλοβάτη της τοπικής οικονομίας σε συνδυασμό με την αλιεία.

Οι Φερόες νήσοι βρέθηκαν από τους Βίκινγκς πιθανώς ακατοίκητες κατά τον 9^ο αιώνα. Η απομονωμένη τους θέση και το επιρρεπές στη διάβρωση έδαφος αποτέλεσαν αρνητικούς παράγοντες που αντισταθμίστικαν όμως από το εμπόριο με την πατρώα γη και την εξαγωγή μαλλιού και παστών ψαριών. Οι Φερόες νήσοι άντεξαν στη δοκιμή του χρόνου με τη συνετή τους διοίκηση παρά τις εγγενείς αντιξοότητες που συνάντησαν οι πρώτοι κάτοικοι των νήσων (Diamond 2005: 249).

Η Ισλανδία αποτελεί το πιο επίκαιρο κατά τη γνώμη μας και διδακτικό σενάριο επιτυχημένης αναστροφής δυσμενών συνθηκών για έναν πολιτισμό. Ο απατηλός πλούτος που αντίκρυσαν οι Βίκινγκς όταν αποβιβάστηκαν στο ηφαιστειογενές νησί, το 870 μ.Χ. περίπου, ήταν το αποτέλεσμα οικολογικής συσσώρευσης χιλιάδων ετών. Όπως ένας τραπεζικός λογαριασμός δηλαδή, που παρουσίαζε μεγάλο πλεόνασμα. Το οικολογικό «πλεόνασμα» της Ισλανδίας είχε συσσωρευτεί κατά τη διάρκεια μεγάλου χρόνου, είχε για να μιλήσουμε τη γλώσσα του οικονομικού ανθρώπου, χαμηλό επιτόκιο σε βάθος χρόνου. Σύντομα έγινε αντιληπτό ότι ο ρυθμός των οικολογικών «αναλήψεων», της αποψίλωσης και της βόσκησης κυρίως, δεν αποτελούσε βιώσιμη πρακτική διότι αφαιρούσε από το οικολογικό τους κεφάλαιο. Οι Βίκινγκς φαίνεται πως παγιδεύτηκαν εξαιτίας της απατηλής ομοιότητας της Ισλανδίας με τη Σκανδιναβία (Diamond 2005: 255)· προέβησαν όμως σε διορθωτικές κινήσεις εγκαταλείποντας την απόρριψη κομματιών ξύλου, ρυθμίζοντας το όριο των προβάτων που δικαιούταν η κάθε οικογένεια, παύοντας να εκτρέφουν τους οικολογικά καταστροφικούς χοίρους και τα κατσίκια και κυρίως, συνεργαζόμενοι από κοινού για τη λήψη κρίσιμων αποφάσεων, προφανώς αντικρύζοντας εγκαίρως το φάσμα ενός κοινού πεπρωμένου. Σήμερα, η Ισλανδία εργάζεται σκληρά για τη διόρθωση των οικολογικών λαθών του μακρινού παρελθόντος καθώς και για τη διόρθωση των οικονομικών λαθών του κοντινού παρελθόντος· μια δύσκολη προσπάθεια σε πραγματικά δύσκολους καιρούς που

αντιμετωπίζεται από τους ισλανδούς με συγκρατημένη αισιοδοξία. Οι ισλανδοί αποδεικνύεται ότι είναι λαός που παλεύει τα προβλήματα του «μέχρι τον τελευταίο γύρο» και το κλειδί της ισλανδικής ανθεκτικότητας είναι σίγουρα η προσαρμογή των πολιτισμικών τους συμπεριφορών (Diamond 2005: 258).

Θα περιγράψουμε εν συντομία την αμερικανική περιπέτεια των Βίκινγκς για το λόγο ότι δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο οικολογικό ενδιαφέρον και θα αφήσουμε τελευταία την ιστορία της Γροιλανδίας διότι η ιστορία της αποτελεί έναν οδοδείκτη για το σύγχρονο άνθρωπο. Αν η ιστορία της Γροιλανδίας ήταν λογοτεχνικός χαρακτήρας που θέλει να μας στείλει ένα μήνυμα, τολμούμε να προτείνουμε πως θα μπορούσε να είναι κάλλιστα το φάντασμα του δικού μας μέλλοντος, από τη χριστουγεννιάτικη ιστορία του Ντίκενς ή οι μάγισσες που προμήνυαν το σκοτεινό τέλος στον απερίσκεπτο Μακμπέθ, του Σαίξπηρ.

Βίνλαντ, ήταν η ονομασία με την οποία οι σκανδιναβικές σάγκες περιγράφουν την πλούσια γη που συνάντησαν στη νέα ήπειρο. Ο τόπος ήταν πλούσιος· ήπιο κλίμα, εύφορες περιοχές, πλούσια χλόη και ποικιλία θηραμάτων (Diamond 2005: 262).

Χάρτης της Βίνλαντ του 15ου αιώνα που, από το 1950 που ανακαλύφθηκε, ταλαιπωρεί τους επιστήμονες για τη γνησιότητα του.

<http://www.lifo.gr/blogs/lifoteam/17884>

Ο «όφις» σε έναν τέτοιο παράδεισο για τους Βίκινγκς, ήταν ο μεγάλος πληθυσμός των Ινδιάνων και η προσέγγισή τους, η τεράστια για τα δεδομένα της εποχής απόσταση από τη Νορβηγία και ο μικρός τους αριθμός. Σύντομα οι Βίκινγκς εκκένωσαν τη γη. Λέγεται ότι ο γιος του Έρικ του Ερυθρού, Thorvald είπε: «Βρήκαμε μια γη με σπουδαίους πόρους, μολονότι δεν θα μπορέσουμε να τους απολαύσουμε» (Diamond 2005: 263). Η ιστορία της Βίνλαντ ξεχάστηκε τόσο γρήγορα και η νέα ήπειρος απέκτησε το όνομα ενός ιταλού χαρτογράφου που έζησε αιώνες αργότερα.

Μία από τις σημαντικότερες αποδείξεις υπέρ του επιχειρήματος ότι το ανθρώπινο επιχείρημα σχετίζεται άμεσα και ιστορικά με το περιβάλλον, αποτελεί το παράδειγμα της Γροιλανδίας. Η «Πράσινη Γη» (*Grønland*), όπως ονομάστηκε έξυπνα από τον Έρικ τον Ερυθρό, αναπτύχθηκε από το 984 μ.Χ. για πέντε αιώνες· οι κάτοικοι του πιο απομακρυσμένου προπυργίου του ευρωπαϊκού πολιτισμού, κατασκεύασαν εκκλησίες και καθεδρικούς ναούς, χρησιμοποίησαν σιδερένια εργαλεία και οικόσιτα ζώα, ακολούθησαν την τελευταία λέξη της ευρωπαϊκής μόδας και τελικά εξαφανίστηκαν (Diamond 2005: 267). Η κοινωνία των σκανδιναβών της Γροιλανδίας χαρακτηριζόταν από τη βιαιότητα, την ιεραρχία, τον κοινοτισμό, το συντηρητισμό και τον ευρωκεντρισμό. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της αποτέλεσαν τροχοπέδη για τη περαιτέρω ανάπτυξη σε βιώσιμο επίπεδο, ειδικά η προσκόλληση στα ευρωπαϊκά πρότυπα ζωής που ήταν ανορθόξη για τη ζωή σε

*Οι αποικίες των Βίκινγκς στην
Γροιλανδία.*

<http://p6.hostingprod.com/@treks.org/arcticthe.htm#8>

ένα ακραίο περιβάλλον. Οι επισκέψεις πλοίων στο παγωμένο νησί ήταν αραιές, κυμαίνονταν από δύο ετησίως έως ένα κάθε μερικά χρόνια και οι ανταλλαγές περιορίστηκαν στο ελάχιστο. Από τους πέντε παράγοντες που συμβάλλουν σε μία περιβαλλοντική κατάρρευση (Diamond 2005: 28), οι τέσσερις τουλάχιστον ήταν παρόντες στην εν λόγω περίπτωση. Η περιβαλλοντική καταστροφή, με την καταστροφή της ελάχιστης τοπικής βλάστησης, της διάβρωσης του εδάφους και της καύσης των δασωδών εκτάσεων με σκοπό τη μετατροπή τους σε βοσκοτόπους (Diamond 2005: 309). Η κλιματική αλλαγή της Μικρής Εποχής των Παγετώνων, με αποκορύφωμα το 1420 μ.Χ. που εκτός από τα ευνόητα προβλήματα που δημιούργησε, απέκοψε τους κατοίκους της Γροιλανδίας από τις ελάχιστες επαφές που διατηρούσαν με την Ευρώπη λόγω των παγωμένων θαλασσών του Βόρειου Ατλαντικού. Είναι καλό να έχει ο σύγχρονος άνθρωπος κατά νου, ότι κατά τη Μικρή Εποχή των Παγετώνων, η θερμοκρασία μειώθηκε κατά μέσο όρο 2 με 3 βαθμούς Κελσίου, κάτι που πρέπει να μας βάζει σε σκέψεις σχετικά με τον επιπόλαιο τρόπο που αξιολογούμε πολλές φορές την παγκόσμια αύξηση της θερμοκρασίας των τελευταίων ετών. Τρίτον, οι φιλικοί εμπορικοί εταίροι σχεδόν απουσίαζαν από τη Γροιλανδία όπως αναφέραμε ήδη, και στη καλύτερη περίπτωση οι επαφές ήταν σπάνιες. Τέταρτος παράγοντας είναι το γεγονός ότι η σκανδιναβική κοινωνία του νησιού αντέδρασε με αφροσύνη απέναντι στα περιβαλλοντικά προβλήματα που παρουσιάστηκαν. «Είμαστε Ευρωπαίοι» (Diamond 2005: 308), επέμεναν οι ίδιοι αρνούμενοι έναν διαφορετικό τρόπο ζωής που θα τους βοηθούσε να επιβιώσουν. Μιλώντας για διαφορετικό τρόπο ζωής, αφήσαμε εσκεμμένα τελευταίο, τον παράγοντα της ύπαρξης εχθρικών γειτόνων. Οι Ινουίτ ζούσαν επίσης στο νησί και απαντούν εμμέσως στην αμφιβολία μας για το αν υπήρχε τελικά, βιώσιμη λύση στο πρόβλημα. Γνωστοί για τις «συστάσεις» τους και από τη βορειοαμερικανική περιπέτεια της Βίνλαντ, οι Βίκινγκς δεν συμβίωσαν αρμονικά με τους Ινουίτ και δεν διδάχθηκαν από τον τρόπο ζωής των εσκιμών. Μπορεί ο τρόπος που συμπεριφέρεται ένα οικοσύστημα να είναι πέρα από τον έλεγχο των ανθρώπων· ο τρόπος όμως που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος τις αλλαγές εξαρτάται από τον ίδιο. Οι Ινουίτ αποτέλεσαν τη «χαμένη ευκαιρία» (Diamond 2005: 317) των σκανδιναβών για επιβίωση και την απόδειξη ότι η ζωή στη μεσαιωνική Γροιλανδία δεν ήταν αδύνατη. Τα χιλιάδες έτη πολιτιστικής ανάπτυξης των Ινουίτ κοντά στον Αρκτικό

Κύκλο τους δίδαξαν πως να κυριαρχούν στις εκεί συνθήκες, χτίζοντας για παράδειγμα, σπίτια από πάγο και όχι από ξύλο, χρησιμοποιώντας το λάδι των φαλαινών για φωτισμό και θέρμανση και κατασκευάζοντας καγιάκ από δέρμα φώκιας. Στην ουσία, τίποτα δεν πήγαινε χαμένο. Τα μαχαίρια τους ήταν οστέινα και όχι σιδερένια και η πολιτισμική τους ταυτότητα τους απελευθέρωνε από την διατήρηση χριστιανικών και ευρωπαϊκών προτύπων. Επιπλέον, οι Ινουίτ εκμεταλλεύτηκαν τις τεχνολογίες των σκανδιναβών αντιγράφοντας ορισμένα χρήσιμα εργαλεία και όπλα (Diamond 2005: 326) καθώς και βαρέλια, αιχμές βελών κλπ.. Αντιθέτως, στους σκανδιναβικούς καταυλισμούς δεν βρέθηκε ούτε ένα καμάκι, εκτοξευτήρας ή καγιάκ· μόνο φίλντισι θαλάσσιων ίππων, το πολυτιμότερο εξαγωγίμο είδος προς την Ευρώπη που αποτελεί ένδειξη μόνο για πιθανές εμπορικές επαφές μεταξύ των δύο γειτόνων.

3.Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

(1.500μ.Χ.-1.749μ.Χ.)

Κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα, η πρωτοπορία πέρασε στις βορειοδυτικές ακτές της Ευρώπης, στην Ολλανδία και την Αγγλία κυρίως. Οι δυτικοευρωπαίοι διακατέχονταν από την αίσθηση της πολιτισμικής και ηθικής ανωτερότητας δίχως όμως να έχουν, έστω και επίπλαστα, ερείσματα στην επιστήμη, όπως θα γινόταν περίπου δύο αιώνες αργότερα με το Δαρβίνο και το Μάλθους. Την ηθική συναίνεση σε ό,τι θα διαδραματίζονταν, την αποικιοκρατία, τη δουλεία, τον βίαιο εκπολιτισμό και εκχριστιανισμό θα έδινε η Εκκλησία· διαιρεμένη πλέον σε Βορρά, Νότο και Ανατολή η ημισυνενοχή της Εκκλησίας έγινε φανερή σε όλα τα γεγονότα των παραγμένων αιώνων της Εμπορικής Επανάστασης, από την Αναγέννηση (1450 μ.Χ. περίπου) μέχρι το λυκανγές της Βιομηχανικής Επανάστασης (1750 μ.Χ., σύμφωνα με τις πιο αισιόδοξες ερμηνείες).

Το κοινωνικό σύστημα της περιόδου που θα εξετάσουμε, χαρακτηρίστηκε από ανακατατάξεις, ιδιαίτερα όσον αφορά τη σύνθεση της αριστοκρατίας της Ευρώπης. Η άνοδος του ρόλου των κρατών και των αριστοκρατών της τηβέννου (Γαγανάκης, 1999: 110) και η δεινή οικονομική θέση στην οποία περιέπεσε η αριστοκρατία του ξίφους οδήγησε σε μία, εν πολλοίς, αστική σύνθεση της τάξης των ευγενών (Γαγανάκης, 1999: 114). Σε πολλές περιπτώσεις, κυρίως στην ανατολική Ευρώπη, η αριστοκρατία γνώρισε έντονη πολιτική εχθρικότητα.

Αλλαγές γνώρισαν και οι αγροτικοί πληθυσμοί της υπαίθρου. Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις αυξήθηκαν κατα τον 16^ο αιώνα, με σημαντικότερο το παράδειγμα των Κάτω Χωρών, ενώ οι καλλιέργειες εντατικοποιήθηκαν (Γαγανάκης, 1999: 128). Τα αργιλώδη εδάφη του βορρά, που καλλιεργούνταν με μεγαλύτερη δυσκολία από εκείνα του νότου κατά την αρχαιότητα, άρχισαν να γίνονται εκμεταλλεύσιμα χάρη στην εξέλιξη των γεωργικών εργαλείων και τεχνικών (βαρύ άροτρο, αγρανάπαυση, αμειψισπορά, λιπάσματα κ.λ.π.) με συνέπεια τη μετατόπιση των δραστηριοτήτων των ανθρώπων προς το βορρά. Ωστόσο, η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού οδήγησε σε πτώση του μέσου αγροτικού κλήρου και την σταδιακή πόλωση, ανάμεσα σε μία αγροτική «αριστοκρατία» και το αγροτικό προλεταριάτο. Οι εξεγέρσεις των τελευταίων και ο τραυματισμός της κοινωνικής

συνοχής της αγροτικής τάξης (Γαγανάκης, 1999: 131), σε συνδυασμό με την κρατική ανεπάρκεια των ανατολικοευρωπαϊκών κρατικών εξουσιών, κατέστησε την φεουδαλική αριστοκρατία εκείνων των περιοχών¹ ισχυρή και οικονομικά εύρωστη. Η φεουδαλική χωροδεσποτεία προσανατολίστηκε στη συγκέντρωση κεφαλαίου μέσα από εξαγωγές δημητριακών στη δύση, και η ανατολική Ευρώπη, με την ταυτόχρονη αναβίωση της δουλοπαροικίας, μετεξελίχθηκε σε σιτοβολώνα της Ευρώπης.

Μακροπρόθεσμα, έγινε εμφανές ότι οι αλλαγές σε ανατολή και δύση ωφέλησαν τους αστούς της βορειοδυτικής Ευρώπης: ευυπόληπτοι πολίτες, οι οποίοι ζούσαν στις πόλεις και ήταν κύριοι αξιόλογων εισοδημάτων και αξιωμάτων, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν τις αλλαγές των καιρών και εδραιώθηκαν σε αποκλειστικούς πιστωτές και πολιτικούς συνδιαχειριστές της εξουσίας (Γαγανάκης, 1999: 118, 120). Οι ανακαλύψεις υπήρξαν αποτέλεσμα των επιτακτικών αναγκών των δυτικοευρωπαϊκών χωρών να αποκτήσουν πρόσβαση καινούργιων θαλάσσιων δρόμων οι οποίοι θα παρέκαμπταν το βασίλειο του Ισπανού Φιλίππου Β' (Ράπτης, 1999: 202). Η *mar tenebroso*, ο Ατλαντικός ωκεανός, επέτρεψε στους Ολλανδούς και τους Άγγλους να καταλάβουν τον κόσμο και αυτά συνέβαιναν στα τέλη περίπου του 16^{ου} αιώνα, ενόσω οι Γάλλοι και οι Ισπανοί «αντιμάχονταν για πόλεις, θέσεις και σβώλους γης» (Braudel, 2006: 388). Μέσα στα επόμενα εκατό χρόνια οι περιοδικοί λιμοί περιορίστηκαν με την εισαγωγή νέων φυτών από την Αμερική. Η πατάτα και το καλαμπόκι, μεταξύ άλλων, δίδαξαν στους λαούς της Ευρώπης (όπως αποφαινεται αστεεινόμενος ο Edward Burns, παρερμηνεύοντας εσκεμμένα τον ευαγγελιστή Ματθαίο) ότι «ουκ έπ'άρτω μόνον ζήσεται άνθρωπος» (Burns, 2006: 268).

Οι νέες ανακαλύψεις έφεραν τη δυτική Ευρώπη από την άκρη, στο κέντρο του γνωστού κόσμου (North, 2000: 243). Αυτό από μόνο του όμως δεν εξηγεί αβίαστα την άνοδο εμπορικών κέντρων όπως του Άμστερνταμ και αργότερα του Λονδίνου. Η ηθική επαναπροσδιορίστηκε έχοντας τα θεμέλια της στις διδαχές του προτεσταντισμού. Η άνοδος των μοναρχιών, η επιθυμία της κατάσχεσης του

---

¹ Οι Πολωνοί ευγενείς *szlachta*, οι Πρώσοι χαμηλόβαθμοι ευγενείς *junkers* και οι Ρώσοι τσαρικοί ευγενείς *pomeschchiki* αποτελούν τρεις περιπτώσεις όπου η φεουδαρχική αριστοκρατία επωφελήθηκε από την πώληση της αγροτικής τάξεως, την ουσιαστική απουσία του κράτους και την «ισχνότητα του αστικού ιστού» (Γαγανάκης, 1999: 131).

εκκλησιαστικού πλούτου από την κοσμική εξουσία² και κυρίως η «σύγκρουση των ασκητικών ιδεωδών του μεσαιωνικού χριστιανισμού» (Burns, 2006: 184) με τις φιλοδοξίες των εμπορών διαίρεσαν την Ευρώπη σε καθολικό νότο και διαμαρτυρόμενο βορρά. Στον τελευταίο, η Μεταρρύθμιση ήρε πολλά εμπόδια από τον δρόμο του κόσμου του χρήματος. Ο καπιταλισμός, κατά τον Μαξ Βέμπερ υπήρξε «δημιούργημα του προτεσταντισμού ή καλύτερα του πουριτανισμού» (Braudel, 1992: 51) και οι δυστυχίες της καθολικής και φθίνουσας³ Αμβέρσας «ήταν απαραίτητες για την ανάπτυξη» (Braudel, 2006: 388) της Βενετίας του βορρά.

Η αποδιάρθρωση του φεουδαλισμού υπήρξε μία διαδικασία αργή και ο αναδυόμενος πρωτοκαπιταλισμός κατέλαβε σταδιακά το έδαφος που παραχωρούσε η παλαιά τάξη πραγμάτων, συμβιώνοντας συχνά μαζί της στη βάση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος (Γαγανάκης, 1999: 203).

Από το ένα μέρος, η αριστοκρατία παρέμεινε απόλυτα ταυτισμένη με τη γη, δεν υπήρξε «καμμία ουσιαστική τεχνολογική πρόοδος» (Γαγανάκης, 1999: 128) στην αγροτική παραγωγή παρά τη μαζικοποίησή της. Σε περιπτώσεις όπως εκείνη της Ιβηρικής χερσονήσου, η συμμαχία της βασιλικής εξουσίας με τη φεουδαλική αριστοκρατία οδήγησε στην «ολοκληρωτική ήττα των πόλεων» (Διαλέτη, 2008: 40) που αποτελούσαν έναν από τους βασικούς πυλώνες της ανάπτυξης και της εδραίωσης «της καπιταλιστικής οργάνωσης της ευρωπαϊκής οικονομίας» (Γαγανάκης, 1999: 124). Ιδιαίτερα στην ανατολική Ευρώπη και την Ιταλία, το δυσμενές πολιτικό περιβάλλον και η απώλεια βασικών αγορών αντίστοιχα, θα λειτουργήσει εις βάρος των αστικών τάξεων, κάτι που θα οδηγήσει με τη σειρά του στην πολυσυζητημένη «προδοσία» ή «αποχώρηση» της αστικής τάξης από τον επιχειρηματικό χώρο (Γαγανάκης, 1999: 125 & Διαλέτη, 2008: 63). Η εξαγωγή πρώτων υλών, κυρίως σιτηρών, από λιμάνια όπως το Κένιγκσμπεργκ ή το Γκντανσκ (Ντάντσιχ) και η αγορά ειδών πολυτελείας από την ανατολικοευρωπαϊκή αριστοκρατία με τα έσοδα που αποκόμιζαν, απέχει πολύ από εκείνο το οποίο θα

---

² Ο Douglass North τονίζει ότι οι αμέτρητες δολοπλοκίες της σχετικά παρακμάζουσας καθολικής εκκλησίας και η προσπάθεια των κρατών να ηγηθούν των νέων εθνικών ευρωπαϊκών ισορροπιών βάραιναν περισσότερο από μία ενδεχόμενη απειλή αφορισμού από τον Πάπα (North, 2000:224)

³ Η πόλη της Αμβέρσας κληροδότησε τον σημαίνοντα εμπορικό της ρόλο στο Άμστερνταμ το 1585, με την πτώση της στα χέρια των Ισπανών και τον αποκλεισμό της από τους Ολλανδούς στις εκβολές του ποταμού Schelda. Το Άμστερνταμ έγινε μέσα στα επόμενα εκατό χρόνια μια από τις μεγαλύτερες και αρτιότερα εξοπλισμένες ευρωπαϊκές πόλεις (Benevolo, 1997: 219, 220).

όριζε ο Braudel ως *κεφάλαιο*: «το κεφαλαιουχικό αγαθό δικαιώνει το όνομά του μόνο αν συμμετέχει στην ανανεούμενη διαδικασία της παραγωγής» (Braudel, 1992: 39).

Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά στοιχεία που μαρτυρούν την ανάδυση μιας πρωτοκαπιταλιστικής οικονομίας, ιδιαίτερα στην Ολλανδία και την Αγγλία. Οι φεουδαλικοί δεσμοί υποτέλειας χαλαρώνουν, οι παραγωγικές σχέσεις μετασχηματίζονται με τον αγρότη να γίνεται ενοικιαστής από δουλοπάροικος (Διαλέτη, 2008: 25). Η εξασθένιση των συντεχνιών προς όφελος των ανταγωνιστικότερων και οικονομικά ορθολογικότερων οικοτεχνιών και η μετατόπιση του κατασκευαστικού τομέα στην ύπαιθρο, ευνόησαν την άνοδο των εμπόρων και κατά συνέπεια, την δυνατότητά τους να επενδύουν μεγάλα κεφάλαια στην αγορά (Διαλέτη, 2008: 28). Αυτό το γεγονός θεωρείται ότι προανήγγειλε την έλευση του εργοστασιακού συστήματος (Burns, 2006: 239) καθώς και για την ιταλική επιβράδυνση⁴. Το δίκαιο μετατράπηκε από εθιμικό σε γραπτό και τα αστικά συμβούλια απέκτησαν αυξημένες πρωτοβουλίες και αρμοδιότητες (Διαλέτη, 2008: 39).

Η έδρα της αγγλικής Εταιρίας Ανατολικών Ινδιών, στη Leadenhall street.

<http://www.creationism.org/books/TaylorInMindsMen/TaylorIMMasEastIndiaCoLondonM.jpg>

⁴ Ο καθηγητής Richard Rapp πρότεινε μία προσέγγιση σχετικά με τη περίπτωση της βενετικής οικονομίας, σύμφωνα με την οποία η Βενετία παρέμενε οικονομικά δυναμική κατά την περίοδο, της ταχύτερης, ανόδου των ατλαντικών δυνάμεων (Διαλέτη, 2008: 39).

Η δημιουργία κρατών και τα εθνικά νομίσματα δημιούργησαν ενιαίες εσωτερικές αγορές. Οι τεχνολογίες που εφαρμόστηκαν στη Δύση (βιοτεχνίες, ολλανδικοί μύλοι, μεγάλα καμίνια, караβέλες, η λογιστική διπλή γραφή, η τράπεζα) και η εμφάνιση των μετοχικών εταιριών (Αρβελέρ & Aymard, 2003: 41, 52) διευκόλυναν την εμπορική επιχειρηματικότητα και άνοιξαν τις πύλες του κόσμου για τους Ευρωπαίους εξερευνητές, επιχειρηματίες, τυχοδιώκτες και θαλασσοπόρους.

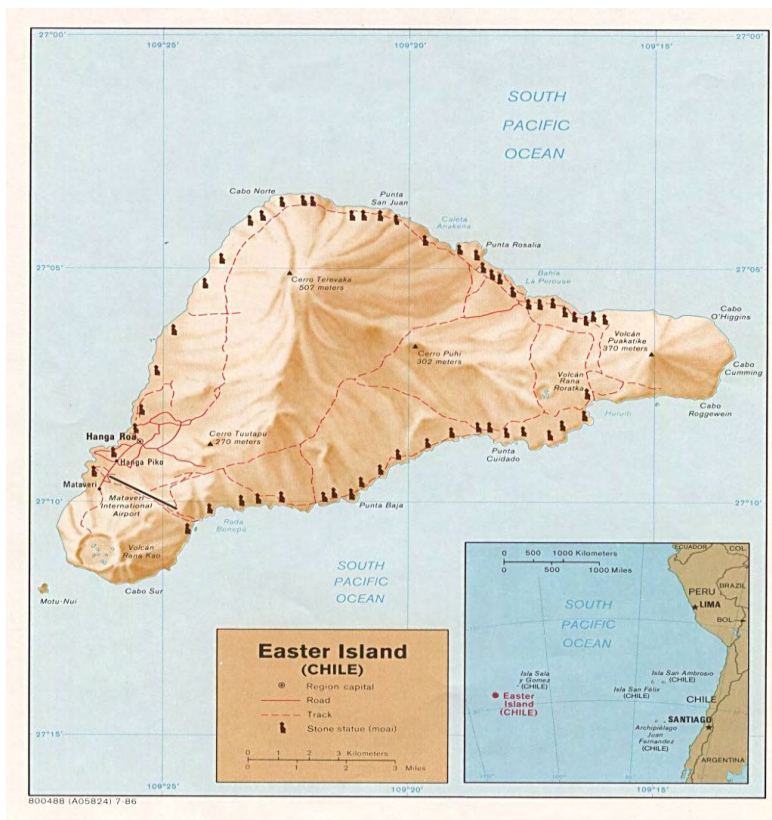

3.1 Στην άλλη άκρη του κόσμου: το νησί του Πάσχα

Jacon Roggeveen

Σε ένα από αυτά τα ταξίδια των Ολλανδών εξερευνητών ο Jacob Roggeveen εντόπισε ένα νησί, την ημέρα του Πάσχα, την 5^η απριλίου του 1722 και το θέαμα που αντίκρυσε τον γέμισε απορίες. Τον περίμεναν πολυνήσιοι οι οποίοι με τα μηδαμινά μέσα που είχαν στη διάθεσή τους, εγκαταστάθηκαν στο νησί αιώνες νωρίτερα. Στο νησί του Πάσχα δεν υπήρχε βλάστηση ψηλότερη των τριών μέτρων (Diamond 2005: 112) και παντού υπήρχαν διάσπαρτες πέτρινες κεφαλές, κατά μήκος των ακτών, πολύ συχνά ύψους 9 μέτρων και βάρους δεκάδων τόνων. Πλήθος εικασιών ακολούθησε κατά τους επόμενους τρεις αιώνες ως προς τα αίτια της εικόνας που παρουσίασε το νησί του Πάσχα εκείνη την εποχή.

Το νησί του Πάσχα

http://www2.eastwestcenter.org/environment/spatial/ewc_sdi/inventory/easter.html

Ο νορβηγός εξερευνητής Thor Heyerdahl προσπάθησε να αποδείξει ότι οι κάτοικοι μπορούσαν να μεταναστεύσουν στο απομονωμένο νησί με τον εξοπλισμό που είχαν στη διάθεσή τους (το πείραμα του *Κον-Τίκι*) και ακόμη πως δεν ήταν αδύνατη μία επαφή του νοτιοαμερικανικού πολιτισμού με τον βορειοαφρικανικό, βασιζόμενος στις ομοιότητες των πυραμίδων των αιγυπτίων και των Ίνκας (Diamond 2005: 115). Άλλοι, όπως ο ελβετός συγγραφέας Erich von Däniken δεν δίστασαν να υποστηρίξουν ότι ευφυείς εξωγήινοι αστροναύτες που ναυάγησαν στο Πάσχα, ήταν οι δημιουργοί των τεράστιων λίθινων αγαλμάτων και όχι οι πέτρινες αζίνες των εξαθλιωμένων ιθαγενών.

Το νησί του Πάσχα, απόσπασμα από έντυπο του 1873 (Harpers Weekly).

http://www.mrbalihai.com/goof/Oceania/Easter_Island.html

Σίγουρα, το χαρακτηριστικό γνώρισμα του νησιού είναι τα «μοαί», τα γιγάντια αγάλματα που στηρίζονταν πάνω στις βάσεις τους, τα «άχου». Πολλοί αναρωτιούνται τι μεγαλομανία κατέλαβε τους κατοίκους του νησιού που έστησαν τέτοια μνημεία αφιερωμένα στους επιφανείς προγόνους τους με τα ελάχιστα μέσα που είχαν. Η απάντηση είναι απλή: είναι η ματαιοδοξία και το κυνήγι της δόξας, οι εμμονές που οδήγησαν σε υστέρηση και τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης της αναγέννησης όπως αναφέραμε προηγουμένως. Τα αγαθά δεν χρησιμοποιήθηκαν για την ανανέωση της διαδικασίας παραγωγής αλλά «αποθησαυρίστηκαν» με τον ίδιο

τρόπο που οι Ρώσοι, Πολωνοί και άλλοι ευγενείς αγόραζαν ρούχα, κοσμήματα και είδη πολυτελείας, την ώρα που οι δυτικοευρωπαίοι εκτινάσσονταν αναπτυξιακά. Τα άχου φαίνεται πως κατασκευάστηκαν σε μία περίοδο έξι αιώνων, από το 1000 μέχρι το 1600 μ.Χ. (Diamond 2005: 130). Η ελάχιστη ξυλεία του μόλις δεκαπέντε χιλιομέτρων πλάτους νησιού χρησιμοποιήθηκε για την καύση των νεκρών, για θέρμανση και για την υποστήριξη των κολοσσιαίων, για τα δεδομένα της περιοχής, κατασκευών (σκοινιά, ράμπες, κλπ.). Τα χερσαία πτηνά εξαφανίστηκαν από την υπερθηρία και την αποψίλωση και τον τελευταίο αιώνα της απομόνωσής τους (1600-1722 μ.Χ. περίπου) όλες οι κατασκευές σταμάτησαν, η εξουσία των αρχηγών και των ιερέων τους ανατράπηκε και ο εμφύλιος πόλεμος γκρέμισε το κοινωνικό οικοδόμημα του νησιού. Οι επιπλέον συνέπειες ήταν ο λιμός, η κατακόρυφη πτώση του πληθυσμού και ο κανιβαλισμός· ο άνθρωπος πήρε τη θέση των θηραμάτων που εξαφανίστηκαν και οι έρευνες, ακόμα και σε τάφους, μαρτυρούν την αφαίρεση των μυελών των οστών των θυμάτων αυτής της κτηνωδίας. Τέλος, να αναφερθεί ότι κατά την τελευταία περίοδο κατασκευής των μοάι, το μέγεθός τους μεγάλωνε, όχι μόνο από ματαιοδοξία αλλά και σαν έκκληση προς τους ένδοξους προγόνους, ενώ όταν έγινε κατανοητό ότι οι εκκλήσεις ήταν μάταιες, τα αγάλματα γκρεμίστηκαν από τους κατοίκους του νησιού, «όπως του Στάλιν και του Τσαουσέσκου από τους Ρώσους και τους Ρουμάνους, όταν κατέρρευσαν οι κομμουνιστικές κυβερνήσεις εκείνων των χωρών» (Diamond 2005: 146).

Η παραλία της Ανακένα στο νησί του Πάσχα, τώρα.

<http://www.flickr.com/photos/ganagafoto/3347176323/>

Η περιπέτεια του νησιού του Πάσχα θα πρέπει να μας διδάξει εκείνο που υποθέτει ο Diamond στον *Τρίτο Χιμπαντζή* και την *Κατάρρευση*: όλοι οι πολιτισμοί φτάνουν σε κάποιο σημείο όπου η εξέλιξή τους, τους επιτρέπει να τελειωθούν ή να αυτοκαταστραφούν. Η παγκοσμιοποίηση σήμερα είναι όπως ένας ωκεανός με ένα μοναδικό είδος αλιεύματος: η ασθένεια του ενός καταστρέφει ολόκληρο το είδος και δεν απομένει τίποτα λόγω της πολιτισμικής ομοιογένειας. Ακόμη και αν υποθέσουμε πως οι θεωρίες των Drake και Hawking είναι αληθείς και υπάρχει όντως κάποιος εκεί έξω που να μπορέσει να μας ακούσει, αμφιβάλλουμε ότι η σωτηρία θα έρθει ποτέ, όπως δεν ήρθε ποτέ και για τους «εξωγήινους ναυαγούς» του ελβετού συγγραφέα Erich von Dänicken, που αναφέραμε προηγουμένως.

Κατά τη περίοδο της Εμπορικής Επανάστασης της Ευρώπης, άρχισε να διαφαίνεται η διαφορά της ανάπτυξης μεταξύ των δυτικοευρωπαίων και των υπολοίπων περιοχών της υφελίου. Ο φυσικός πλούτος πρώτων υλών της ανατολικής Ευρώπης και των μακρινών περιοχών της Ασίας, οι σκλάβοι των αφρικανικών αποικιών και τα πολύτιμα μέταλλα της νοτίου Αμερικής έδωσαν στα νεοσύστατα ευρωπαϊκά κράτη την πρωτοπορία. Το φαινόμενο της εισαγωγής, με οποιοδήποτε τρόπο, πρώτων υλών και εξαγωγής επεξεργασμένων προϊόντων είναι γνωστό από την αρχαιότητα, με το παράδειγμα της Αθήνας [αλλά και των Ανασάζι της Αμερικής (Diamond 2005: 178)], η ευημερία της οποίας στηρίχτηκε εν πολλοίς στην εισαγωγή σιτηρών από τον Εύξεινο Πόντο και την εξαγωγή λαδιού, κεραμικών και άλλων πολύτιμων αγαθών. Στη Βιομηχανική Επανάσταση, όπως θα δούμε παρακάτω, η ύπαρξη ή έλλειψη κεφαλαιουχικών αγαθών εντός των συνόρων μιας χώρας (ξύλεια, μέταλλα κ.α.) θα αποτελέσει τον αποφασιστικό παράγοντα για την πρόοδο ενός κράτους, όπως μαρτυρούν η άνοδος της Γερμανίας και η δύση της χρυσής εποχής της Ολλανδίας.

4.Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ **(1.750μ.Χ.-1.914μ.Χ.)**

ΈΧΟΝΤΑΣ επισκεφτεί τις βιομηχανίες και τις βιοτεχνίες του Μπέρμινχαμ, ο Άγγλος ρομαντικός ποιητής Ρόμπερτ Σάουδου γράφει το έτος 1808:

«το κεφάλι μου πονά από το πανδαιμόνιο εκκωφαντικών θορύβων και τα μάτια μου από τη λάμψη που αναδίνουν τα καμίνια τούτης της κόλασης – αλλά και η καρδιά μου, καθώς βλέπω τόσα ανθρώπινα πλάσματα να δουλεύουν σε συνθήκες κόλασης, και να μοιάζουν σαν να μην προορίζονταν ποτέ για κάτι καλύτερο. Ο κόσμος μας φτιάχτηκε για να γίνει ένα σχολείο για νεαρούς αγγέλους, όμως είναι βέβαιο πως ο Σατανάς διάλεξε τούτο εδώ το μέρος για δικό του εκκολαπτήριο και διαφθορείο».⁵

Βιομηχανική επανάσταση: Τα σιδηρουργεία του Coalbrookdale τη νύχτα.
(*The Iron Works At Coalbrookdale At Night*, 1801), έργο του Philip de Loutherbourg
<http://www.saburchill.com/history/chapters/IR/001.html>

---

⁵ Travers M., (2005), *Εισαγωγή στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία, από τον Ρομαντισμό ως το Μεταμοντέρνο*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Η παραπάνω αφήγηση, εκτός από ένα εξαιρετικό δείγμα γραφής της ποιητικής γενιάς του Ρομαντισμού, αποτελεί και μία περιγραφή της ίδιας της ζωής του 19^{ου} αιώνα: πρόκειται για το κυνήγι του πλούτου, ενός αγώνα που απαιτούσε ηθικές θυσίες οι οποίες βρήκαν τελικά νομιμοποιητικά ερείσματα από κοινωνιολόγους, φιλοσόφους και οικονομολόγους, όπως ο Ρικάρντο, ο Μπένθαμ, ο Μάλθους ή ο Χέρμπερτ Σπένσερ. Η αστική κοινωνία, εκτός από την υλική βάση, απέκτησε και ιδεολογική και ο 19^{ος} αιώνας της «ανήκει» αδιαφιλονίκητα. Η ανθρώπινη υπέρβαση έδωσε τη θέση της στην πραγματικότητα και το κατεστημένο, υποθηκεύοντας επικίνδυνα όπως διαπιστώνει σε κάποιο σημείο αργότερα ο Καρλ Πολάνυι, το μέλλον.

4.1 Η γεωγραφική εξάπλωση της Βιομηχανικής Επανάστασης.

4.1.1 Γιατί στην Βρετανία.

«Μόνο η βρετανική οικονομία ήταν πραγματικά εκβιομηχανισμένη ως το 1848, και κατά συνέπεια κυριαρχούσε στον κόσμο» γράφει ο Έρικ Χόπσμπουμ (1992: 240) στην *Εποχή των Επαναστάσεων* και δεν βρίσκουμε λόγο να το αμφισβητήσουμε. Παρά τις σοβαρές προοπτικές που κυοφορούνταν σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Γερμανία, οι βιομηχανικές αλλαγές εκτός αγγλόφωνου κόσμου ήταν ελάχιστες· οι δε προοπτικές δεν συνιστούσαν με τίποτα επιτεύγματα. Η βρετανική «απογείωση» σίγουρα δεν βασίστηκε στην παιδεία, η οποία εκείνο το καιρό ήταν μια «κακόγουστη φάρσα» (Hobsbawm, 1992: 50), ούτε στην τεχνολογική και επιστημονική της υπεροχή (Hobsbawm, 1992: 49, Δρίτσα, 2008: 79). Κατά τη γνώμη μας, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν η ραγδαία αύξηση του αγγλικού πληθυσμού (Γαγανάκης, 1999: 239), οι διαρκώς επεκτεινόμενες εγχώριες και υπερπόντιες αγορές (Burns, 2006: 464) και πρωτίστως, η επιτυχημένη ανταπόκριση των Άγγλων επιχειρηματιών στις κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις που αντιμετώπισαν. Τέλος, η επιγραφή «Αγγλικής Κατασκευής» έγινε σφραγίδα ποιότητας, όχι μόνο της Αγγλικής βιομηχανίας αλλά και της νομοθεσίας, καθώς παρείχε εγγυήσεις υπέρ της άρσης διάφορων θεσμικών εμποδίων που υπήρχαν στα υπόλοιπα κράτη της υφηγίου. Ο επιχειρηματίας απέκτησε αξιοπρέπεια και ασφάλεια να ενεργεί δίχως τη παρουσία μιας ληστρικής πολιτικής που θα μετέτρεπε το κράτος σε άρπαγα των κερδών του.

Με μια πρώτη ματιά, η γεωγραφική θέση της Βρετανίας μπορεί να μην αποτελεί επαρκή λόγο για μια γεωγραφική συμβολή, όσον αφορά στα πρωτεία της στο ζήτημα της εκβιομηχάνισης. Χώρες όπως η Γαλλία ή η μετέπειτα Γερμανία βρίσκονται σχετικά κοντά, ενώ η έκτασή τους είναι μεγαλύτερη. Μια προσεκτικότερη παρατήρηση όμως, μας οδηγεί στα εξής συμπεράσματα: η Αγγλία, που βρίσκεται γεωγραφικά στο κέντρο των παγκόσμιων εξελίξεων, στράφηκε σε εξω-ευρωπαϊκές ζώνες εμπορίου με τη βοήθεια του εμπορικού και πολεμικού στόλου της και «έδωσε άρρηκτα τη βρετανική οικονομία με μια κλειστή στους ανταγωνιστές παγκόσμια αγορά» (Γαγανάκης, 1999: 245). Η θάλασσα, όπως και για τους Φοίνικες, τους Βίκινγκς και τους Έλληνες παλαιότερα, υπήρξε ο «θεός» της

Βρετανίας, προστατεύοντας και παράλληλα εδραιώνοντας τη Βρετανία στο παγκόσμιο εμπόριο. Στη παρατήρηση του καθηγητή Γαγανάκη θα θέλαμε να προσθέσουμε και μία άλλη παράμετρο: ο ηπειρωτικός αποκλεισμός (continental blockade) των Άγγλων μετά τη ναυμαχία του Τραφάλγκαρ είναι πολύ πιθανό να έβλαψε μεσοπρόθεσμα την ηπειρωτική Ευρώπη (και δη τη Γαλλία) στην πορεία της προς την εκβιομηχάνιση (Burns, 2006: 482).

*Ο γάλλος
τυπογράφος Gustave
Doré δείχνει τις
δύσκολες συνθήκες του
Λονδίνου, που
δημιουργήθηκαν στην
Αγγλία για την αστική
εργατική τάξη από την
Βιομηχανική
Επανάσταση.*

<http://permaculture.org.au/2009/04/20/an-industrial-revolution-like-no-other/>

4.1.2 Στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Δύσκολα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η παγκόσμια αναπτυξιακή έκρηξη έλαβε χώρα πριν από το 1850 (Hobsbawm, 1994: 50). Η Γαλλία θα ξεκινούσε με βραδύρυθμο βήμα μετά το 1848, όπως και η Γερμανία [με την τελευταία να κάνει άλματα εκβιομηχανισμού μετά το 1871, σε σημείο που να προλάβει αναπτυξιακά την Βρετανία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Αρβελέρ και Aymard β, 2003: 307)]. Η Ρωσία θα χρειαζόταν να περιμένει ως το 1860 για να γνωρίσει μικρής κλίμακας βιομηχανική ανάπτυξη (Δρίτσα, 2008: 77). Οι παραπάνω χώρες, μαζί με ορισμένες άλλες (ΗΠΑ, σκανδιναβικές χώρες) φαίνεται ότι ξεκινούσαν να διαχωρίζονται από τις υπόλοιπες και τα αποτελέσματα αυτού του χάσματος ανάμεσα σε «προηγμένες» και «υπανάπτυκτες» θα απόδειχθούν γεγονός «καθοριστικό για την ιστορία του εικοστού αιώνα» (Hobsbawm, 1992: 258).

4.2 Οι κυριότεροι τομείς της παραγωγής.

4.2.1 Από το 1780 έως το 1848.

Η πρώτη φάση της βρετανικής εκβιομηχάνισης ταυτίστηκε σχεδόν με την επιτυχία της αγγλικής βαμβακουργίας. Βασικό χαρακτηριστικό της, το χαμηλό κόστος οικοδόμησης των εργοστασίων βαμβακουργίας (Hobsbawm, 1992: 65), η φθηνή πρώτη ύλη και τα χαμηλά απαιτούμενα ημερομίσθια για την επάνδρωση των μηχανών με ανειδίκευτους εργάτες. Η «Κλώστρια Τζένη» (1764), το υδροπλάισιο του Richard Arkwright και το «Κλωστικό Μουλάρι» του Samuel Crompton (1779) αύξησαν θεαματικά την παραγωγή και η βιομηχανική επανάσταση «προχώρησε με γοργούς ρυθμούς» (Burns, 2006: 472). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το 40% της αξίας των εξαγωγικών προϊόντων της Βρετανίας, το 1815, οφειλόταν στη βαμβακοβιομηχανία (Burns, 2006: 475).

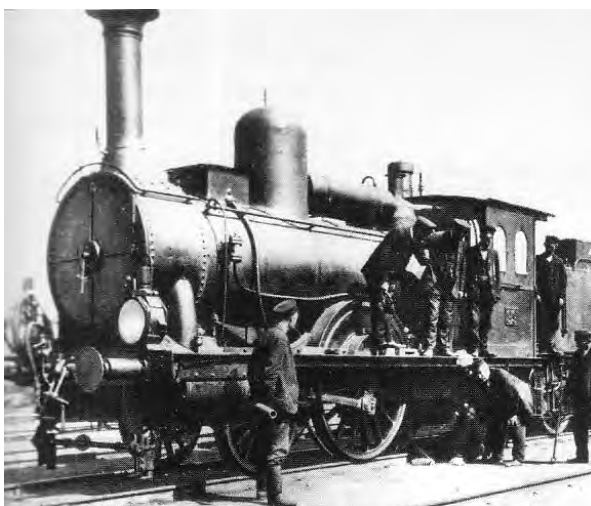

Η πρώτη κλωστική μηχανή εφευρέθηκε από τον Άγγλο Τζέιμς Харγκρέιβς κι έφερε επανάσταση στον κόσμο της βιομηχανίας αλλά και της τεχνολογίας. Η μηχανοποίηση της υφαντουργίας οδήγησε στην αύξηση της παραγωγής, η οποία με τη σειρά της ανέδειξε την Αγγλία σε πρώτη εξαγωγική χώρα στον κόσμο και παγκόσμιο εργαστήρι της βιομηχανικής επανάστασης.

1764: «Κλώστρια Τζένη», η πρώτη κλωστική μηχανή
<http://themes.protovoulia.org/?page=timeline&c=18&s=1-1CW>

Η σιδηρουργία αποτέλεσε μια κάπως διαφορετική περίπτωση. Οι μεγάλες και μακροπρόθεσμες επενδύσεις που απαιτούσε η σιδηρουργία, έκαναν δυσκολότερη την επένδυση από τη μεριά των επιχειρηματιών. Ο Hobsbawm τονίζει ωστόσο, το γεγονός ότι η ποσότητα παραγωγής μετάλλων, όπως ο χάλυβας ή ο σίδηρος, αποτελούν όχι μόνο αξιόπιστους δείκτες των εθνικών βιομηχανικών δυναμικών αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της εκάστοτε βιομηχανικής οικονομίας «πέρα από ένα ορισμένο σημείο» (Hobsbawm, 1992: 68) και η υστέρηση

της Ολλανδίας αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Κύρια εξέλιξη της ανάπτυξης της βιομηχανίας σιδήρου ήταν η ανάπτυξη του σιδηροδρόμου, του «παιδιού» των ανθρακορυχείων της βορείου Αγγλίας (Γαγανάκης, 1999: 244, Hobsbawm, 1992: 70). Η κατασκευή της ατμομηχανής από τον James Watt και η χρηματοδοτική «διάσωσή» της από τον Matthew Boulton συνέβαλαν δίχως αμφιβολία στην επέκταση του συνόλου της βιομηχανικής παραγωγής από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα και έπειτα (Burns, 2006: 476-477, Δρίτσα, 2008: 123).

Ατμομηχανή

<http://kl.zensci.dk/industrial-revolution>

Τέλος, στη βάση της βρετανικής εκβιομηχάνισης βρίσκονται σίγουρα οι τομείς της κεραμικής και της υαλουργίας, «υπό την πρωτοπορία του Τζέιμς Κιέρ (James Keir) και του Τζοσάια Γουέτζγουντ (Josiah Wedgewood)» (Aldcroft and Ville, 2008: 201).

4.2.2 Από το 1848 έως τα τέλη του 19ου αιώνα.

Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης επιταχύνθηκε στις ύστερες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και συνήθως καλείται δεύτερη Βιομηχανική Επανάσταση. Η βαριά βιομηχανία, οι συγκοινωνίες και η επενδυτική δραστηριότητα γνώρισαν ανάπτυξη (Δρίτσα, 2008: 123) ενώ ο βιομηχανικός τομέας αυτονομήθηκε από τον αγροτικό (Γαγανάκης, 1999: 259). Τα κεφαλαιουχικά αγαθά (σίδηρος, άνθρακας) ξεπέρασαν σε επενδύσεις τα καταναλωτικά (υφάσματα, είδη πολυτελείας κ.λ.π.) και οι διακυμάνσεις της αγοράς καθορίζονταν πλέον από τις αντίστοιχες των επιχειρήσεων και όχι της γεωργίας.

«Ανάμεσα στο 1845 και 1870 οι βρετανικές εξαγωγές σιδήρου χάλυβα ανήλθαν από τα 1,3 εκατομμύρια στα 318 εκατομμύρια τόνους» (Γαγανάκης, 1999: 264) ενώ η Γερμανία ξεπέρασε την αρχική της εξάρτηση σε βρετανικό και βελγικό σίδηρο, εδραιώνοντας στη δεκαετία του 1870 μια ανταγωνιστική βιομηχανία. Ο σκληρός βιομηχανικός ανταγωνισμός στον οποίο ενεπλάκησαν η Βρετανία και η Γερμανία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι άλλαξε τις πολιτικές συμμαχίες μέχρι το τέλος του αιώνα. Η Βρετανία συμμάχησε «με τον προαιώνιο αντίπαλό της, τη Γαλλία, εναντίον της Γερμανίας» (Burns, 2006: 678) ώστε να διατηρήσει την θαλάσσια κυριαρχία της απέναντι στη νέα ανταγωνίστριά της· η Γερμανία ωστόσο, υπήρξε η δεύτερη χώρα μετά τις ΗΠΑ, που κατάφερε να ξεπεράσει τη Βρετανία σε πολλούς παραγωγικούς τομείς μέχρι το 1914. Μία εξήγηση γι' αυτό, βρίσκεται στο γεγονός ότι η Βρετανία επέδειξε απροθυμία σε νέες εφαρμογές, λόγω των επενδύσεων που έκανε παλαιότερα και δεν μπόρεσε να ακολουθήσει τον ρυθμό των εξελίξεων, όταν υπήρξαν «παραπέρα βελτιώσεις στην παραγωγή» (Burns, 2006: 681). Η περισσότερο μορφωμένη εργατική δύναμη της Γερμανίας, ανέδειξε την χώρα της σε τομείς όπως η χημική βιομηχανία καθώς και στο φωτογραφικό και κινηματογραφικό φίλμ που ήταν οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής (Γαγανάκης, 1999: 267).

Η ανάπτυξη των επιστημών, η επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο (ιδίως εκ μέρους της Γερμανίας (North, 2000: 267) και η μετατροπή της ύλης σε «χρήσιμα υλικά και ενέργεια» (North, 2000: 270) χαρακτήρισαν την εποχή που εξετάζουμε. Η εργοστασιακή πειθαρχία επιβλήθηκε (και νομιμοποιήθηκε ηθικά) στην εργατική τάξη η οποία, κατά τη γνώμη μας, πλήρωσε με την εμπορευματοποίηση της

παραγωγικής δύναμής της. Ο Καρλ Πολάνυι στον *Μεγάλο Μετασχηματισμό* επικρίνει τους υποστηρικτές της «αυτορυθμιζόμενης αγοράς» που αποτέλεσε τη βάση της σύγχρονης κοινωνικής απόγνωσης. Εντυπωσιάζει στο 19^ο κεφάλαιο κάνοντας δύο διαπιστώσεις: στην πρώτη επισημαίνει την κατάργηση της έννοιας του «έντιμου φτωχού» (Polanyi, 2001: 232) με την κατάργηση του παλιού νόμου (1832) «περί πτωχών» από τον Έντγουιν Τσάντγουικ (1834) και με την κατάργηση των επιδομάτων απορίας. Ο φτωχός είναι πλέον άξιος της μοίρας του και ο άνεργος αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση μιας υγιούς οικονομίας. Επίσης, στο τέλος του εν λόγω κεφαλαίου θεωρεί ως συνέπεια της ολοκληρωτικής παράλυσης, που απειλούσε τα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα της εποχής, την παράδοση με οποιοδήποτε κόστος, των πολιτικών ηγεσιών σε όσους προσέφεραν μια εύκολη διέξοδο από τη κρίση. Ο καιρός ήταν πλέον ώριμος για μια φασιστική λύση (Polanyi, 2001: 244) τις συνέπειες της οποίας γνώρισε ο «σύντομος» 20^{ος} αιώνας. Δυστυχώς, ο Πολάνυι δεν έζησε μέχρι «το τέλος της ιστορίας» κατά τον Φουκουγιάμα ώστε να γίνει μάρτυρας της κατάρρευσης του Σοσιαλισμού. Κατά τη γνώμη μας, ευθύνεται πρωτίστως η, συχνά οικτρή, φύση του ανθρώπου για την τάση μιας κοινωνίας να αυτοκαταστραφεί· ο τρόπος με τον οποίο επιλέγει (ή υπομένει) να διακυβερνάται αντανakλά τη φύση μιας κοινωνίας αλλά και των επιμέρους συστατικών της.

4.3 Οι δημογραφικές αλλαγές.

Στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα διακρίνουμε τέσσερις τύπους ανάπτυξης. Εκείνον του Βορρά με την προφανή του ευημερία· το Νότο με τον έντονα αναπτυσσόμενο πληθυσμό· τον βιομηχανικά αναπτυγμένο πολιτισμό της βορειοδυτικής Ευρώπης και τέλος, την αγροτική ανατολική Ευρώπη, η οποία «θεωρούνταν καθυστερημένη» (Αρβελέρ και Aymard, 2003 β: 292). Βασικό χαρακτηριστικό της εποχής που εξετάζουμε υπήρξε η έντονη μετανάστευση. Ο Hobsbawm παρατηρεί ότι ως τη δεκαετία του 1820, «σχεδόν κανείς δεν μετανάστευε ακόμη, εκτός μόνο αν τον εξανάγκαζε ο στρατός ή η πείνα» (Hobsbawm, 1992: 199) με τις εξαιρέσεις των Γάλλων αγροτών ή των Γερμανών μετακινούμενων τεχνιτών. Σταδιακά, όμως, οι μεταναστευτικοί δείκτες άρχισαν να μεγαλώνουν. Την τέταρτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, 1.750.000 άτομα διέσχισαν τον βόρειο Ατλαντικό μεταναστεύοντας προς τις ΗΠΑ (Hobsbawm, 1992: 200). Όσον αφορά την ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση, η αύξησή της ήταν τέτοια ώστε με βάση τους καθαρούς αριθμούς να υποσκελίσει την υπερπόντια, εξαιτίας των «τεράστιων μετακινήσεων που πραγματοποιήθηκαν μέσα στην ίδια την Ευρώπη» (Aldcroft and Ville, 2008: 61). Εξαιτίας των μεταναστεύσεων στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, ο Βορράς εκτινάχθηκε μπροστά από το Νότο και γνώρισε έντονη αστική επέκταση. Στη βορειοδυτική Ευρώπη ο δείκτης θνησιμότητας εκάμφθη παρά τις αρχικές δυσκολίες (Γαγανάκης, 1999: 258, 259) ενώ στο Νότο και την ανατολική Ευρώπη, οι αυξημένες γεννήσεις «θεωρούνταν πλέον ένδειξη υστέρησης (Γαγανάκης, 1999: 259). Οι δημογραφικές και κοινωνικο-οικονομικές συνέπειες της μετανάστευσης για τον ευρωπαϊκό Νότο ήταν κυρίως τρεις: καθυστέρηση στον περιορισμό του μεγέθους των οικογενειών λόγω της εκτόνωσης που επέφερε η μετανάστευση, επιβίωση «των παραδοσιακών μεθόδων οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης πέρα από το σημείο στο οποίο είχαν πάψει να είναι παραγωγικές» (Aldcroft and Ville, 2008: 78) και τρίτον, εκφυλισμός των παραγωγικών φύλων των εγχώριων πληθυσμών που δεν μετανάστευσαν με την αποχώρηση του νεότερου εργατικού δυναμικού (Aldcroft and Ville, 2008: 79).

Το φαινόμενο της αστικοποίησης χαρακτήρισε τον αιώνα που εξετάζουμε· χαρακτηριστικά, στη Βρετανία ο πληθυσμός από 80% αγροτικός το 1750, μετασχηματίστηκε σε 80% αστικό, μέχρι το 1900 (Soja 2000: 77). Ως αποτέλεσμα είχαμε, με εξαίρεση τη Γαλλία (Αρβελέρ και Aymard β 2003: 307 & Aldcroft and Ville 2008: 61), υψηλά επίπεδα εσωτερικής μετανάστευσης, ολοφάνερες ομοιότητες στην ηλικιακή και κοινωνικο-επαγγελματική δομή των εσωτερικών μεταναστών, ομοιότητα που επεκτείνεται και στις κατευθύνσεις και αποστάσεις που διένυναν (Aldcroft and Ville 2008: 61).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Σιδηροδρομικό δίκτυο στην Ευρώπη

	1850	1914	Αύξηση
Βέλγιο	800 χλμ.	8800 χλμ.	X 11,0
Βρετανία	10000 χλμ.	38000 χλμ.	X 3,8
Γαλλία	3000 χλμ.	39500 χλμ.	X 13,2
Γερμανία	6000 χλμ.	63000 χλμ.	X 10,5
Ιταλία	120 χλμ.	18000 χλμ.	X 150,0

Πηγές: Αρβελέρ και Aymard (2003 β, σελ. 306)

Στην «εκπληκτική πόλη» της δεκαετίας του 1840, το Μάντσεστερ (Λεοντίδου 2005: 89), συμβίωναν οι δύο προϋποθετικές τάξεις ενός καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος· η εργατική και η αστική. Ο αστικός χώρος αναδιοργανώθηκε με σκοπό όχι μόνο να φιλοξενήσει τα εκατομμύρια των μεταναστών που συγκεντρώθηκαν και τις υποδομές της εργοστασιακής παραγωγής, αλλά και για να διατηρηθεί αυτή η αναπτυσσόμενη σχέση μεταξύ αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης (Soja 2000: 77). Στο κέντρο της πόλης ζούσε η εργατική τάξη, στον αμέσως επόμενο κύκλο η μέση αστική τάξη και τέλος, στα περίχωρα οι εύποροι πολίτες στις εξοχικές τους κατοικίες. Παρά το γεγονός ότι οι ομόκεντρες ζώνες υπήρξαν τουλάχιστον από την εποχή της μεσοποταμιακής Ουρ, για πρώτη φορά παρουσιάστηκε τέτοια ταξική ομοιογένεια μέσα σε αυτές και τόση ανάγκη για αστικό σχεδιασμό λόγω των αυξημένων αναγκών για μετακίνηση μέσα στην ίδια τη πόλη (Soja 2000: 81). Σε πολλές περιοχές όπως εκείνη της «μικρής Ιρλανδίας» η

συνύπαρξη χιλιάδων φτωχών μεταναστών με τους βιομηχανικούς πυρήνες δημιουργούσε τις χειρότερες συνθήκες διαβίωσης, κάνοντας επιτακτική την ανάγκη για έναν αστικό σχεδιασμό. Ο Φρήντριχ Ένγκελς περιέγραψε την τραγική κατάσταση που επικρατούσε στην αστική Βρετανία (Λεοντίδου et al 2008: 269, Pounds 2001: 203, Gregory et al 2009: 674), το ίδιο έκανε και ο Χάινε φθάνοντας στο Λονδίνο, από την ακόμα παραδοσιακή Γερμανία, το 1828 (Benevolo 1997: 265).

Η επερχόμενη κρατική παρέμβαση, ή «αστική ανανέωση» αφήνει στους σύγχρονους μελετητές ανάμεικτες εντυπώσεις (Gregory et al 2009: 790)· τα έργα των John Nash και κυρίως του βαρόνου Haussmann κατέδειξαν τα αποτελέσματα της συνεργασίας μεταξύ αυταρχικών κυβερνήσεων και δημοσίων λειτουργών που είναι αποφασισμένοι να ασκήσουν την εξουσία τους μέχρις άκρων (Benevolo 1997: 271). Διανοίγονται δρόμοι, η στέγαση βελτιώνεται, ανακατασκευάζονται τα συστήματα ύδρευσης, εισάγεται το αέριο και η μαζική συγκοινωνία και οι συνθήκες υγιεινής βελτιώνονται (Pounds 2001: 201, 202). Το τίμημα όμως ήταν βαρύ από την άποψη της χωροταξικής και οικονομικής ανισορροπίας που επέφερε η δημόσια διαχείριση (Benevolo 1997: 344, 345) και που μπορεί να γίνει ακόμη και σήμερα ορατό, στα αστικά τοπία της πρώην σοσιαλιστικής ανατολικής Ευρώπης. Πολύ εύστοχα επισημαίνει η καθηγήτρια Λουκάκη τον αντίκτυπο του «αστικού εξευγενισμού» (Λεοντίδου et al 2008: 87) στην ανθρώπινη ιδιοσυγκρασία και στην λογοτεχνία που αποτελεί μία από τις σπουδαιότερες εκφράσεις της. Ο προάγγελος της έλευσης του μοντερνισμού, ο Μπωντλαίρ, προσπάθησε να συμβιβαστεί με την πόλη που «τον έφερε σε μια κατάσταση πνευματικής κενότητας και έλλειψης σκοπού στη ζωή, που ο ίδιος αποκαλούσε *ennui* (ανία)» (Travers 205: 123) και εμπνεύστηκε από τον «χυδαίο χαρακτήρα» (Travers 205: 144) του Παρισιού και του υποκόσμου του, διακρίνοντας παραδόξως, κάποιο μεγαλείο. Οι κοινωνικές συνέπειες μιας νέας εποχής άρχιζαν να γίνονται εμφανείς.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε από όλα τα προηγούμενα ότι η Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα ήταν μία ήπειρος γεμάτη αντιθέσεις. Η άνευ προηγουμένου δημογραφική έκρηξη, η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση που επέφεραν οι μεταναστεύσεις προς το Βορρά μας αφήνουν την εντύπωση ότι υπάρχει πραγματικά «μια Ευρώπη δύο

ταχυτήτων, αυτή του Βορρά και εκείνη του Νότου» (Αρβελέρ και Aymard β, 2003: 312).

Διακρίνουμε επίσης, δύο φάσεις της Βιομηχανικής Επανάστασης. Την πρώτη, από το 1780 έως το 1850 περίπου, με την εικοσετία 1780-1800 να προδιαγράφει τις εξελίξεις. Κυριαρχεί η Αγγλία, παρατηρείται δημογραφική αύξηση, αστικοποίηση και ανάπτυξη της βιομηχανίας καταναλωτικών προϊόντων, όπως η βαμβακούργια. Κατά τη δεύτερη φάση που ξεκινά το 1850, η Γερμανία παρουσιάζει μια δυναμική που διακρίνεται κυρίως μετά το 1870. Η ανάπτυξη εξαπλώνεται στην ηπειρωτική Ευρώπη και η ήπειρος ηγείται της υφελίου μέχρι το κατώφλι του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Οι δε ΗΠΑ κατά την περίοδο που περιγράφουμε, διανύουν μια διαμορφωτική περίοδο προετοιμαζόμενες για τον κυρίαρχο ρόλο που θα αναλάβουν κατά τον 20^ο αιώνα.

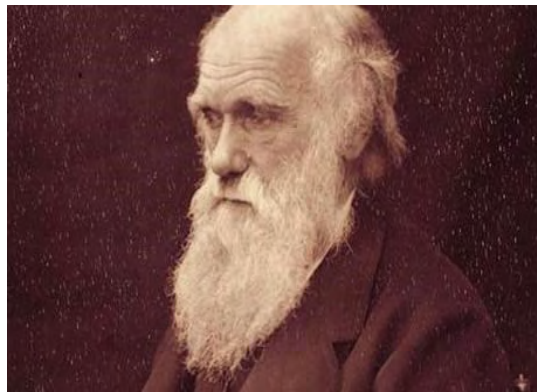
4.4 Οι κυριότεροι σταθμοί της πορείας της θεωρίας της εξέλιξης και ο ρόλος του Δαρβίνου.

Εκείνο το καιρό συνέβη κάτι συνταρακτικό για τα ήθη της εποχής. Ο άνθρωπος, από το «θρόνο» της πλάσης που τον είχε τοποθετήσει ο Θεός κατά τη δημιουργία, σύμφωνα με τους θεολόγους, έγινε μέρος της φύσης και της εξελικτικής της πορείας. Το Παράδειγμα που εγκαινίασε η εποχή του Δαρβίνου περνά, ακόμα και στις μέρες μας, μια μεταβατική «περίοδο κρίσεως» όπως θα υποστήριζε και ο Thomas Kuhn, καθώς είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτό από μερικούς ανθρώπους της εποχής μας. Ο άνθρωπος είναι ένα ζώο, όπως όλα τα πλάσματα της φύσης, επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτά. Τα εκατομμύρια των ετών τον εξευγένισαν και τον εξέλιξαν· κάτω όμως από το «λούστρο» του σοφού Homo Sapiens, υπάρχει ένα ζώο απρόβλεπτο, με ένστικτα και παρορμήσεις. Τα καλλιτεχνικά ρεύματα του 20^{ου} αιώνα όπως ο σουρρεαλισμός και οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι φωτίζουν αυτή τη σκοτεινή πτυχή του ανθρώπου. Αν κάποιος εξακολουθεί να διαφωνεί με το Δαρβίνο, δύο ώρες σήμερα σε οποιονδήποτε ποδοσφαιρικό αγώνα, αποτελούν το καλύτερο επιχείρημα υπέρ του Βρετανού επιστήμονα ..

Γεννημένος στο Shrewsbury της Αγγλίας το 1809, ο Κάρολος Δαρβίνος έμελλε να ανακινήσει την προβληματική της εξέλιξης που είχε φέρει στο προσκήνιο ο Γάλλος Jean Baptiste Lamarck στο έργο του *Philosophie zoologique* (Ζωολογική φιλοσοφία, 1809). Μετά την απόφοιτησή του ως θεολόγος από το Cambridge το 1831, απέπλευσε με το πολεμικό πλοίο *Beagle* για τις ακτές της νοτίου Αμερικής, σε ένα ταξίδι που θα διαρκούσε πέντε χρόνια. Κατά τη διάρκεια του θαλάσσιου ταξιδιού η σκέψη του επηρεάστηκε βαθιά από τις *Αρχές της Γεωλογίας* (1832) του Charles Lyell. Δεξιώθηκε τις απόψεις του προηγούμενου, καθώς και εκείνες του Lamarck οι οποίες ήταν αντίθετες πάνω στο ζήτημα της εξέλιξης (Mayr 2001: 23). Από την άνοιξη του 1837 και μετά ο Δαρβίνος «πίστευε σταθερά στη σταδιακή δημιουργία νέων ειδών μέσα από τη γεωγραφική ενδογένεση» (Mayr 2001: 23), μια πεποίθηση που του ενστάλαξε ο ορνιθολόγος John Gould αφού είχε εξετάσει τα στρουθιόμορφα πουλιά του γένους *Mimus* που συνέλλεξε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του ο Δαρβίνος, από τρία νησιά του συμπλέγματος Γκαλαπάγκος. Η

καθοριστική εμπειρία, μετά από τα γεγονότα που αναφέρουμε έλαβε χώρα στις 28 Σεπτεμβρίου 1838· στις απόψεις του Gould προστέθηκαν και εκείνες του Thomas Robert Malthus και έτσι πολλά από τα γεγονότα που μέχρι τότε «βρίσκονταν σε λήθαργο» (Mayr 2001: 127) στο υποσυνείδητο του Δαρβίνου, άρχισαν να αποκτούν νόημα. Ο Δαρβίνος αναγνώρισε τη μοναδικότητα του κάθε ατόμου στη φύση, κάτι που έδινε νόημα στον όρο ανταγωνισμός. Η ποικιλομορφία μεταξύ ατόμων του ίδιου πληθυσμού έδινε θεωρητικά τη δυνατότητα στα μέλη του ίδιου είδους να ανταγωνιστούν. Δίχως την «πληθυσμιακή σκέψη» δεν θα μπορούσε να υποστηριχθεί εύκολα οποιαδήποτε θεωρία ανταγωνισμού. Και το παράδοξο ήταν ότι μέσα στα πρώτα κεφαλαία του Malthus *Δοκίμιο περί της Αρχής του Πληθυσμού* «δεν υπάρχει κάτι που να έχει την παραμικρή σχέση με το ζήτημα» (Mayr 2001: 127). Μετά από εκείνη την δραματική κορύφωση ο Δαρβίνος εργάστηκε σκληρά γράφοντας δοκίμια, ενώ το 1859, «κεραυνοβολημένος» από τη σύμπτωση απόψεων μεταξύ εκείνου και του φυσιοδίφη Alfred Russel Wallace σχετικά με εξέλιξη μέσω φυσικής επιλογής, συνέγραψε το περίφημο *Για την Καταγωγή των Ειδών*. Υποστηρίχθηκε από μια κλειστή ομάδα φίλων (Lyell, Hooker, T. H. Huxley, Wallace, Bates, Müller) αλλά και δέχθηκε εκτεταμένες κριτικές από εξέχοντα μέλη της φιλοσοφίας, της επιστήμης και φυσικά, της θεολογίας. Αν και ο ίδιος διαβεβαίωνε ότι χρησιμοποιούσε «την πραγματική μέθοδο του Βάκωνα» (Mayr 2001: 29), εντούτοις χρησιμοποιούσε ως βάση υποθέσεις όπου μπορούσε να πραγματοποιήσει τις κατάλληλες παρατηρήσεις. Ο κορυφαίος εξελικτικός βιολόγος του 20^{ου} αιώνα, Ernst Walter Mayr υποστήριξε ότι δεν συνάντησε κανένα πρόδρομο του Δαρβίνου «που να χρησιμοποιήσει τη μέθοδο αυτή με τόση συνέπεια και τόση επιτυχία» (Mayr 2001: 30). Επίσης, υποστηρίζοντας τον οριζόντιο εξελικτισμό, έλυσε ορισμένους γρίφους που έθεταν υπό αμφισβήτηση την γεωγραφική ενδογένεση, δήλωσε σαφώς ότι «τα οργανωμένα όντα αντιπροσωπεύουν ένα ακανόνιστα διακλαδούμενο δέντρο» (Mayr 2001: 47) και θεμελίωσε την θεωρία περί κοινής προέλευσης. Ο George-Louis Leclerc (κόμης Buffon), είχε προετοιμάσει το θεωρητικό κλίμα για την ανάδυση της θεωρίας του Δαρβίνου με τις εικασίες του περί αποφασιστικής επίδρασης του περιβάλλοντος στη διαμόρφωση των φυσικών όντων, δίχως όμως «να είναι σε θέση να εξακριβώσει τον μηχανισμό για μια τέτοια διάδραση» (Βαλλιάνος 2001: 80). Η προφάνεια της κοινής εξέλιξης έκανε ολόκληρη την ιεραρχία του Λινναίου «ξαφνικά εντελώς λογική»

(Mayr 2001: 49) και ο παραδοσιακός ανθρωποκεντρισμός της Βίβλου ερχόταν σε τέλος.

Ο Charles Darwin.

Ο σταθερός κόσμος αντικαταστάθηκε από έναν εξελισσόμενο και ο άνθρωπος εξέπεσε από τη μοναδική του θέση, τοποθετούμενος στο ρεύμα της εξέλιξης των ζώων. Τέλος, το επίτευγμα του Δαρβίνου εισήγαγε έναν κοινωνικό και περιβαλλοντικό ντετερμινισμό. Η ήττα των ναζί, τον προηγούμενο αιώνα έπληξε τις θεωρίες του κοινωνικού ντετερμινισμού· επιστήμονες όπως ο Diamond σήμερα, δίνουν μία εξίσου κρίσιμη μάχη εναντίον ενός απαθούς περιβαλλοντικού ντετερμινισμού (Diamond 2005: 378) που μας καθιστά ανεύθυνους για τις φυσικές επιλογές.

5. ΟΙ «MONTEPNOΙ ΚΑΙΡΟΙ» (1.915μ.Χ.-σήμερα)

5.1 Η εποχή της μαζικής παραγωγής και της μαζικής καταστροφής.

Η επιτοίχια ζωγραφική με τίτλο «Detroit: άνθρωπος και μηχανή» του Μεξικανού Diego Rivera, η οποία κοσμεί την αίθουσα Detroit Industry του ινστιτούτου τεχνών του Detroit, «αποτελέσε σύμβολο της σύγχρονης βιομηχανικής εποχής και, γενικότερα, της δυναμικής του βιομηχανικού καπιταλισμού» (Λεοντίδου et al 2008: 222). Πράγματι, ο Rivera έδωσε μια ρομαντική ανάλυση του έργου του κατά την παρουσίασή του αν και είναι πολλοί εκείνοι οι οποίοι το θεώρησαν έναν κομμουνιστικό «Δούρειο ίππο», χρηματοδοτημένο μάλιστα από τον Edsel Ford, γιό του ιδρυτή της ιστορικής αυτοκινητοβιομηχανίας της Ford, Henry.

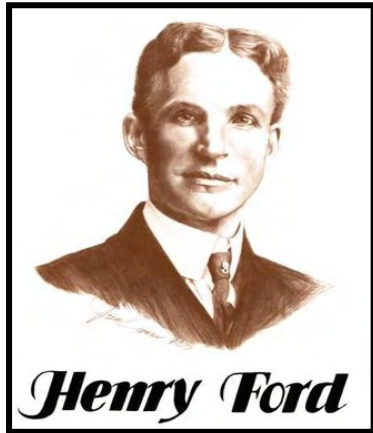
Detroit: άνθρωπος και μηχανή

Λίγα χρόνια νωρίτερα, μία άλλη μεγάλη προσωπικότητα, ο Thomas Edison, είχε υπάρξει ο προάγγελος της μαζικής παραγωγής αγαθών, υποσχόμενος ότι θα κάνει τους λαμπτήρες πυρακτώσεως τόσο φθηνούς ώστε θα χρησιμοποιούνε κεριά μόνο οι πλούσιοι. Ο Henry Ford υπήρξε αυτός ο οποίος πραγμάτωσε το όραμα του Detroit: άνθρωπος και μηχανή εξέφρασε μέσω του έργου του την οργή του σ'ένα

μαζικό κοινό (Burns 2006: 902), μπορούμε να πούμε πως το συγκεκριμένο έργο του αντανakλά το όραμα σημαντικών ανθρώπων όπως εκείνοι.

5.1.1 Ο φορντισμός.

Μοντέλο παραγωγής κατονομασμένο από τον Λένιν το οποίο διακωμωδήθηκε παραστατικά από τον Σαρλώ (Λεοντίδου 2005: 102), ο φορντισμός εγκαθιδρύθηκε

το 1914 στον τομέα της αυτοκινητοβιομηχανίας η οποία, μέχρι τότε, ήταν χειροτεχνική. Το αυτοκίνητο που αποτελούσε ένα παιχνίδι πλουσίων, μετεξελίχθηκε σε ένα μέσο συγκοινωνίας προσιτό στις μάζες.

Πολλοί θέλησαν να αλλάξουν τον κόσμο και αρκετοί το προσπάθησαν. Πόσοι όμως θα μπορούσαν να υπερηφανευτούν ότι το κατάφεραν; Ο Χένρι Φορντ όχι μόνο τον άλλαξε αλλά του έδωσε και φτηνά αυτοκίνητα ώστε να μπορέσει να αποκτήσει ένα από τα συστατικά του περίφημου αμερικανικού ονείρου ..

http://ypeppas.blogspot.com/2009/04/blog-post_09.html

Οι κύριες αρχές που εφάρμοσε στη παραγωγή ο Ford ήταν τέσσερις (Gregory et al 2009: 260). Η κάθετη οργάνωση, κατά την οποία όλες οι διαδικασίες κατασκευής γίνονταν σε ένα σημείο το οποίο ήταν η κινητή γραμμή παραγωγής.

Δεύτερον, η εφαρμογή των αρχών του τεϋλορισμού οι οποίες στόχευαν στην αύξηση της παραγωγικότητας των εργατών με το διαχωρισμό «της διαχειριστικής από την χειρωνακτική εργασία» (Λεοντίδου 2005: 103) και τον εστιασμό των χειρωνακτών σε μικρότερο πεδίο εργασιών. Με τον προηγούμενο διαχωρισμό, ο ιδρυτής της βιομηχανικής ψυχολογίας Frederick Taylor κατάφερε να μετατρέψει τις περίπλοκες εργασίες που απαιτούντο, σε πολλές μικρότερες και απλότερες και συνεπώς κατάλληλες για τα κύματα των ανειδίκευτων μεταναστών που έφταναν τότε στις ΗΠΑ (Warf 2006: 170).

Μια Τρίτη αρχή του φορντισμού ήταν η τυποποίηση του, πολλές φορές μοναδικού, προϊόντος που παρήγαγε και οι οικονομίες κλίμακας που τις καθιστούσαν ανταγωνιστικές, καθώς απέφευγαν με αυτό τον τρόπο τα μειονεκτήματα και το υψηλό κόστος της χαμηλής παραγωγής.

Τέλος, η υποστήριξη μιας μαζικής κατανάλωσης που θα διατηρούσε την μαζική παραγωγή ορθολογική και βιώσιμη. Ως δόγμα της συσσώρευσης, η μαζική κατανάλωση αποτελούσε μια αναπαραγωγίμη διαδικασία που οφειλόταν στο γεγονός ότι οι καλοπληρωμένοι εργάτες θα γίνονταν μαζικοί καταναλωτές ορισμένων από τα προϊόντα που παράγουν δημιουργώντας έτσι ανάγκη αγαθών (Gregory et al 2009: 260). Αυτό το τέταρτο δόγμα υποστηρίχθηκε από τον Βρετανό οικονομολόγο T. M. Κέινς «με στόχο τη διασφάλιση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και της κατανάλωσης» (Λεοντίδου et al 2008: 222). Μετά από την οικονομική κρίση της Wall Street το 1929, τα δόγματα του φιλελεύθερου καπιταλισμού δεν έπειθαν για την ικανότητα τους να αυτορρυθμίζουν μία ελεύθερη αγορά με ασφάλεια (Mazower 2001: 118). Ένας από τους λόγους ήταν και το γεγονός ότι η κεφαλαιοποίηση της ανθρώπινης εργασίας εγκλώβιζε μέσα σε οικονομικούς όρους την ίδια την ανθρώπινη φύση, όπως υποστήριξαν με πληρότητα ο Polanyi και ο οικονομολόγος του Πανεπιστημίου του Cambridge, Amartya Sen (Λεοντίδου 2005: 153). Οι *Μοντέρνοι Καιροί* του Τσάπλιν και το έργο του Rivera κατέδειξαν ακριβώς εκείνη την πτυχή του καπιταλιστικού συστήματος που στις αρχές της δεκαετίας του 1930 οδήγησαν τις ευρωπαϊκές μάζες να παραδώσουν την πολιτική εξουσία σε οποιονδήποτε τους υπόσχονταν αλλαγή των κοινωνικών ανισοτήτων: ο άνθρωπος ήταν ένα εξάρτημα της μηχανής, ένα «μονοδιάστατο αυτόματο» (Λεοντίδου 2005: 104). Ο *οικονομικός άνθρωπος (homo economicus)* δρα οικονομικώς ορθολογικά, κινείται στην πόλη και μοναδικό του μέλημα είναι η μεγιστοποίηση της παραγωγικότητας, του κέρδους και η μείωση του κόστους (Λεοντίδου et al 2008: 223). Έκτοτε, στις ΗΠΑ και την Ευρώπη ο κρατικός παρεμβατισμός άσκησε μεγαλύτερη επιρροή στην κοινωνική σφαίρα, με την στήριξη της πλήρους απασχόλησης και της αναδιανομής του εισοδήματος μέσω ενός κράτους πρόνοιας ή αλλιώς *Welfare State* (Αρβελέρ και Aymard β 2003: 536).

Αφίσα για την ταινία του Charlie Chaplin
«Μοντέρνοι Καιροί»

<http://sfrang.com/historia/selida616.htm>

5.1.2 Η κοινωνική και χωρική αναδιάρθρωση.

Τα αστικά τοπία της βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης που αναδύθηκαν έχουν άμεση σχέση με το φαινόμενο του φορντισμού. Τα εργοστάσια, περικυκλωμένα συνήθως από τις κατοικίες των εργατών, αποτέλεσαν μια συνηθισμένη εικόνα των αστικών οριζόντων. Οι πόλεις προσέλκυσαν άμεσα την φθηνή και περιθωριακή εργασία μεταναστών συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών· πόλεις όπως το Μπρίστολ, η Μασσαλία, το Μπιλμπάο και το Αμβούργο είχαν το πρόσθετο πλεονέκτημα της επισκευής και ναυπήγησης πλοίων. Αναφερόμενοι στις μεταφορές, η αυξανόμενη αξιοπιστία τους και ταχύτητα αποδέσμευσε τη βιομηχανία από τους περιορισμούς που έθεταν παλαιότερα ο όγκος και το βάρος (Aldcroft and Ville 2008: 361) και οι επιχειρήσεις μπορούσαν να αναπτυχθούν στο αρχικό σημείο εγκατάστασης με μικρότερο το κόστος της καθετοποίησής τους. Το ίδιο το εργοστάσιο Rouge του Ford για παράδειγμα, είχε ιδιωτική σιδηροδρομική γραμμή που το τροφοδοτούσε με σιδηρομεταλλεύματα. Οι εξελίξεις έδωσαν την ευκαιρία σε πόλεις που δεν είχαν βιομηχανική ανάπτυξη στο παρελθόν να προλάβουν και να ξεπεράσουν αναπτυξιακά, βιομηχανικά κέντρα που είχαν ήδη υποδομές (αλλά και το μειονέκτημα ότι δεν μπορούσαν να αναπροσαρμοστούν σε παραπέρα αλλαγές τόσο εύκολα). Με αυτό τον τρόπο, πόλεις όπως το βρετανικό Νορθάμπτον ανταγωνίστηκαν με επιτυχία άλλες όπως το Νιούκασλ στους τομείς της ένδυσης και της υπόδυσης (Aldcroft and Ville 2008: 361). Η βιομηχανική αστικοποίηση του Βορρά έκανε εμφανέστερη την ανισότητα της ανάπτυξης σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο κόσμος διαιρείται πλέον σε τρεις ζώνες· την βορειοευρωπαϊκή και βορειοαμερικανική, τις υποανάπτυκτες ασιατικές και αφρικανικές και την ενδιάμεση ζώνη της Νοτίου Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής (Λεοντίδου et al 2008: 224).

Οι μεταπολεμικές φορντικές βιομηχανίες κατάφεραν μία άνευ ιστορικού προηγούμενου οικονομία κλίμακας και συσσώρευσης. Η **παγκοσμιοποίηση** έκανε ιδιαίτερα αισθητή τη παρουσία της στην Ευρώπη μεταπολεμικά, με την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα & Χάλυβα το 1951 (Λεοντίδου 2005: 359), τη «συρρίκνωση», κατά το Harvey, του παγκόσμιου χάρτη από το 1960 και μετά (Λεοντίδου 2005: 348), χάρη στις καινοτομίες των μεταφορών. Η ανάδειξη των

πολυεθνικών εταιριών ως μειζόνων διαμορφωτών των διεθνών οικονομικών ροών, οι συγκεντρώσεις των διεθνών διοικητικών κέντρων στις παγκόσμιες πόλεις και τα επιτεύγματα στο χώρο των τηλεπικοινωνιών, δημιούργησαν ένα είδος «συνοχής» ανάμεσα στους τόπους και ένα χώρο ροών μεταξύ των πόλεων της παγκόσμιας οικονομίας (Hall 1998: 52). Ωστόσο, κατά τη δεκαετία του 1970 τα κέρδη συμπίεστηκαν, η παραγωγικότητα αδυνατούσε να διατηρήσει υψηλό το επίπεδο των κερδών για το εργατικό δυναμικό και ο διεθνής ανταγωνισμός δημιουργούσε αποσταθεροποίηση των αγορών. Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αποσταθεροποιούσε όλες τις αγορές ταυτόχρονα, καθιστώντας αδύνατη τη μεμονωμένη κατάρρευση των σύγχρονων κοινωνιών (Diamond 2005 :42). Η απαραίτητη για το φορντισμό μαζική κατανάλωση επλήχθη από τη μείωση της πληθωριστικής στασιμότητας και της μείωσης των εισαγωγών πρώτων υλών και η έκφραση «δουλειά ως συνήθως» (business as usual) αδυνατούσε να διατηρήσει την οικονομική επέκταση (Soja 2000: 172). Η πετρελαϊκή κρίση της εποχής, τα προβλήματα που δημιουργούσε ο εργατικός συνδικαλισμός, η στροφή των αγοραστών προς τα μη τυποποιημένα προϊόντα και τον καταναλωτικό καπιταλισμό επιδείνωσαν την ήδη κρίσιμη κατάσταση για τη βιομηχανία (Λεοντίδου et al 2008: 224).

Στο μεταξύ, οι νέες ηθικές αντιλήψεις, συνήθειες και συμπεριφορές της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του '60 συντάραξαν τον κόσμο. Η πίστη στην ανθρώπινη πρόοδο που επικρατούσε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα , κλονίστηκε από τον πόλεμο στο Βιετνάμ και τα φοιτητικά κινήματα των αυξανόμενων σπουδαστών των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων εξεγείρονταν ως ένδειξη διαμαρτυρίας. Οι προοπτικές σταδιοδρομίας και η επαγγελματική ασφάλεια δεν ήταν πλέον εγγυημένες και «η κοινωνική άνοδος αποδεικνυόταν ότι ήταν ψευδαίσθηση» (Αρβελέρ και Aymard 2003β: 516). Από όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το Παρίσι πλησίασε περισσότερο στο να γίνει το κυρίαρχο κοινωνικό εργαστήριο για τους νέους αστικούς κοινωνικούς οικονομολόγους (Soja 2000: 97).. Ο λαός ήθελε πλέον αγαθά και όχι θεία ιδανικά (Mazower 2001: 290), περνώντας από τη μεσοπολεμική εποχή ουτοπικής μαζικής πολιτικής σε μια πιο αναίμακτη πολιτική κατανάλωσης και διαχείρισης. Το κοινωνικό συμβόλαιο το οποίο αναδύθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 με τα

ονόματα του Henry Ford και του Maynard Keynes αμφισβητήθηκε έντονα και η κρίση του τέλους της δεκαετίας του '60 οδήγησε στη μετα-φορντική, μετα-βιομηχανική μετα-μοντέρνα κλπ. εποχή (Soja 2000: 111).

Οι νέοι με επικεφαλής τους φοιτητές εξεγείρονται και ο Γαλλικός Μάης περνάει στην Ιστορία ως σύμβολο αμφισβήτησης και διαμαρτυρίας, στη μεγαλύτερη κοινωνική σύγκρουση του μεταπολεμικού κόσμου. Μια σύγκρουση για την οποία γράφτηκαν εκατοντάδες χιλιάδες σελίδες σε μια προσπάθεια να ερμηνεύσουν το φαινόμενο διανοούμενοι, δημοσιογράφοι και πολιτικοί.

Ένα από τους σκοπούς των γεγονότων του Μάη του '68 ήταν και η αντιπολεμική συμπαράσταση στους αδικοσκοτωμένους του Βιετνάμ.

<http://cloudconnected.pblogs.gr/2008/20080501/pages/15.html>

5.1.3 Ο μετα-φορντισμός.

Την αναπόφευκτη αποβιομηχάνιση που έπληξε την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες το 1970 και 1980 φαίνεται πως εκμεταλλεύτηκαν με τον καλύτερο τρόπο ορισμένα κράτη της ΝΑ Ασίας και συγκεκριμένα η Νότια Κορέα, η Σιγκαπούρη, η Ταϊβάν και η Ιαπωνία που ακολουθούσαν μια εξελικτική πορεία ήδη από τη δεκαετία του '50. Ο χαρακτηρισμός ως «τίγρεων» των παραπάνω κρατών είναι κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερα εύστοχος· όχι μόνο για την βιομηχανική ισχύ που επέδειξαν αλλά κυρίως για την ικανότητά τους να ελίσσονται και να ξεπερνούν τα εμπόδια που έθεταν οι παγκόσμιες εξελίξεις στη βιομηχανική παραγωγή. Πρωτοπόρος, η ιαπωνική Toyota (Λεοντίδου et al 2008: 225), καθιέρωσε την «παραγωγή για τότε που χρειάζεται» *Just In Time*, αντικαθιστώντας την παραγωγή «για περίπτωση που χρειαστεί» *Just In Case* που χρησιμοποιούταν έως τότε από τους ευρωπαίους και τους αμερικανούς. Η ευέλικτη παραγωγή με την εμφάνιση των μικροηλεκτρονικών, επαναστατικοποίησε την βιομηχανική παραγωγή. Η χρήση ρομπότ που εισήχθη από την Toyota Corporation (Warf 2006: 167) ελαχιστοποίησε τον χρόνο κατασκευής και το ποσοστό ελαττωματικού προϊόντος. Η ευέλικτη παραγωγή μείωσε την ανάγκη σε αποθηκευτικούς χώρους (αποδεσμεύοντας περαιτέρω την βιομηχανία από τον παράγοντα της αποθήκευσης αγαθών και του χώρου) εξοικονόμησε χρόνο και κεφάλαιο (το οποίο μπορούσε πλέον να επενδυθεί σε άλλους τομείς και όχι σε αποθηκευμένο προϊόν) και αυξήθηκαν οι υπεργολαβικές σχέσεις (Λεοντίδου et al 2008: 226) ή *Subcontracting* μεταξύ μεγάλων βιομηχανιών και εξειδικευμένων βιοτεχνικών μονάδων των εκάστοτε περιοχών. Υποδειγματικές περιπτώσεις τέτοιων εφαρμογών αποτελούν η Silicon Valley της Καλιφόρνια, η ιταλική περιοχή Emilia-Romagna, η περιοχή Baden-Württemberg της Γερμανίας, η Jutland στη Δανία και τέλος η περιοχή των ηλεκτρονικών, πέριξ της πόλεως του Cambridge (Warf 2006: 168).

Σε κάθε περίπτωση, η έλευση της δεκαετίας του 1970 επιτάχυνε τις εξελίξεις της βιομηχανικής οργάνωσης. Η μεταβιομηχανική εποχή χαρακτηρίζεται ως κοινωνία των πληροφοριών και των υπηρεσιών, μία εποχή συνύπαρξης μεταξύ του φορντικού συστήματος και της ευέλικτης συσσώρευσης του σύγχρονου κόσμου (Λεοντίδου et al 2008: 226, Gregory et al 2009: 260) που διαμορφώνει αντίστοιχα τα

χωρο-οικονομικά τοπία. Οι περισσότερες ανεπτυγμένες περιφέρειες αποβιομηχανοποιούνται αλλά διατηρούν τον τεταρτογενή τομέα, την έρευνα και την ανάπτυξη (*Research & Development*) και κυρίως την διοίκηση. Η προφανής αδυναμία κοινωνικής δημιουργίας ενός καπιταλιστικού χώρου οπουδήποτε ή της μετακίνησης κεντρικών κτιρίων (όπως το Empire State Building για παράδειγμα) μέσα στο χώρο (Soja 2000: 99), διαχωρίζουν την χειροτεχνική παραγωγή από τα παραπάνω, διακρίνοντας με αυτό τον τρόπο την διανοητική από την χειρωνακτική εργασία μέσα στο χώρο. Η πληροφορική συμβάλλει στην αναδιάρθρωση του γεωγραφικού χώρου (Λεοντίδου 2005: 242) δημιουργώντας παράλληλα τεράστιες ανάγκες πολιτικού ελέγχου και κεντρικού συντονισμού. Ωστόσο, οι τηλεπικοινωνίες αδυνατούν να αντικαταστήσουν τις διαπροσωπικές επαφές, διαμέσου των οποίων λαμβάνουν χώρα οι πιο ευαίσθητες εταιρικές συναλλαγές (Warf 2006: 122) και αρκούνται στην αποκέντρωση τακτικών διαδικασιών, επιτρέποντας με αυτό το τρόπο την διασπορά λειτουργιών που αφορούν τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες. Η συγκεκριμένη αδυναμία των τηλεπικοινωνιών, δημιουργεί αρκετές φορές δυσάρεστες εκπλήξεις με αποτέλεσμα να αναδύονται προβλήματα δίχως να υποπέσουν στην αντίληψη των στελεχών των επιχειρήσεων (Diamond 2005: 517) και να προκαλούν διάφορες καταστροφές. Οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των στελεχών των μεγάλων πολυεθνικών εταιριών είναι απαραίτητες για το λόγο ότι μία χειρονομία, ένα νεύμα, ένας ανεπαίσθητος μορφασμός των εμπορικών εταίρων δεν γίνεται ορατός μέσω του τηλεφώνου και του διαδικτύου και μπορεί να στοιχίσει ακριβά στην εταιρεία που τα αγνοεί. Κάτι παρόμοιο μπορεί να συμβεί και με το περιβάλλον, και τα παραδείγματα, δυστυχώς, είναι πολλά.

Η αποκέντρωση παραχωρεί χώρο στις ανεπτυγμένες περιφέρειες, για τη συγκέντρωση του τεταρτογενή τομέα σε συγκεκριμένα σημεία και συνεπώς την διευκόλυνση των διαπροσωπικών επαφών μεταξύ σημαντικών στελεχών των διαφόρων εταιριών. Επιχειρηματικές πόλεις όπως το η Νέα Υόρκη, το Τόκυο, το Μιλάνο, οι Βρυξέλλες, η Φρανκφούρτη και το Λονδίνο αποτελούν τέτοια παραδείγματα.

Οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες, εκτός από πρώτες ύλες και εργατικό δυναμικό, εκβιομηχανίζονται από την δεκαετία του 1970, με τις εσωτερικές αγορές (και πιθανόν την ελαστικότερη νομοθεσία σε ζητήματα οικολογίας ή εργασιακών σχέσεων) να παίζουν ουσιαστικό ρόλο (Λεοντίδου 2005: 245, 252). Η Doreen Massey επισημαίνει την παρουσία συνδικαλισμού, του γυναικείου εργατικού δυναμικού, της δυνατότητας εποχικής απασχόλησης και της άτυπης εργασίας ως παράγοντες επιλογής τοποθεσίας μιας βιομηχανικής περιοχής (Λεοντίδου 2005: 248). Μπορούμε να προσθέσουμε την ύπαρξη κοινωνικο-πολιτικής σταθερότητας και ελαστικών νομοθετικών πλαισίων που ευνοούν ισχυρές πολυεθνικές με ένομα ή και άλλα μέσα. Οι αρχές ενός «πρωτόγονου τείλορισμού» σε τέτοιες χώρες (Gregory et al 2009: 742) οδηγούν σε ακραία εκμετάλευση της εργασίας. Στο μέσο αυτών των περιοχών βρίσκονται ορισμένες ενδιάμεσες χώρες (Κίνα, Μαλαισία, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη, Νότια Κορέα, οι οποίες εκβιομηχανίζονται και παρέχουν τα προϊόντα στις ανεπτυγμένες και τις υποανάπτυκτες χώρες. Ένα καλό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η Ιταλία' η αυτοκινητοβιομηχανία *Fiat* αναδιάρθρωσε το κεφάλαιο εξαιτίας κοινωνικών παραγόντων, ξεκινώντας από τα γεγονότα του 1969 στρέφοντας το ενδιαφέρον της προς τις περιοχές της «Τρίτης Ιταλίας». Η *Benetton* εξ'αρχής ακολούθησε την αποκεντρωμένη παραγωγή (Λεοντίδου 2005: 251), δραστηριοποιούμενη βιομηχανικά σχεδόν οπουδήποτε στον τρίτο κόσμο. Η προώθηση εκ μέρους της εταιρείας μιας εθνικά αρμονικής και πολυπολιτισμικής εικόνας του κόσμου, συγκρούεται με τα σκάνδαλα που έχουν σχέση με εργασιακά, οικολογικά και ηθικά ζητήματα κατά το μισό περίπου αιώνα ζωής της. Η ευέλικτη παραγωγή επιτρέπει σαφώς την επιλογή του τόπου παραγωγής των εκάστοτε προϊόντων και αυτός βρίσκεται συνήθως εκεί που η αξία του ανθρώπινου μόχθου και του περιβάλλοντος ορίζονται από την ελεύθερη αγορά' οφείλουμε εδώ να επισημάνουμε τις σκέψεις του Diamond (2005: 380) όταν προβληματίζεται με όσους πιστεύουν ότι δεν έχει μόνο το περιβάλλον σημασία, αλλά και η σωστή επιλογή μιας οικονομίας που θα ταιριάζει με αυτό. Ανεξάρτητα με τους πόρους που εκμεταλλεύεται ο κάθε πολιτισμός και βασίζει την οικονομία του, κάποιοι αναπτύσσουν βιώσιμες και κάποιοι καταστροφικές πρακτικές υπερεκμετάλλευσης.

Toyota Motor mfg., USA, Long Beach, CA

*Το μήνυμα
στην πινακίδα είναι
σαφές: δίχως ευέλικτη
συσσώρευση δεν
υπάρχει ορθολογική
παραγωγή..*

Οι ΗΠΑ δυσκολεύτηκαν να μετασχηματίσουν το φορντικό μοντέλο της βαριάς τους βιομηχανίας στο μεταφορντικό μοντέλο της ευέλικτης συσσώρευσης (kanban).
<http://net1.ist.psu.edu/chu/wcm/vc/company.htm>

5.2 Το κέρδος ως κίνητρο για την προστασία του περιβάλλοντος.

5.2.1 Ένας μοχλός πίεσης, στα χέρια του απλού καταναλωτή.

Μποπάλ, *Piper Alpha*, *Exxon Valdez*. Αναφερόμαστε σε τρεις μεγάλες οικολογικές καταστροφές των τελευταίων ετών στο εργοστάσιο της *Union Carbide* όπου η διαρροή χημικών που έλαβε χώρα στην Ινδία, κόστισε τη ζωή σε 4.000 ανθρώπους, στην εξέδρα πετρελαίου *Piper Alpha* της Βόρειας θάλασσας όπου βρήκαν το θάνατο 167 άνθρωποι το έτος 1988, και στο διαβόητο ατύχημα της προσάραξης του πετρελαιοφόρου *Exxon Valdez* όπου δημιουργήθηκε μία τεράστια πετρελαιοκηλίδα στη περιοχή της Αλάσκα.

Το εσωτερικό του εργοστασίου Union Carbide όπως είναι σήμερα.

<http://www.ultimatemagda.com/?p=160/>

Το κοινό των τριών ατυχημάτων ήταν το γεγονός ότι η οικολογική καταστροφή και οι ανθρώπινες απώλειες κόστισαν δισεκατομμύρια ή και την ύπαρξη των εν λόγω εταιριών όπως στη περίπτωση της εταιρείας *Exxon* (Diamond 2005: 543). Για να αντιληφθούμε πόσο δαπανηρά είναι σήμερα τα ατυχήματα για τις εταιρείες, αρκεί να αναφέρουμε ότι το κόστος που κλήθηκε να καταβάλλει η *Exxon* για επανορθώσεις, είναι ίσο με το εξωτερικό έλλειμα της Ελλάδας, το έτος 2010: περίπου εκατό δισεκατομμύρια ευρώ.

Οι μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες δεν είναι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις ούτε υπηρεσίες εθνικών πάρκων. Εντούτοις, η αποφυγή πολύ δαπανηρών περιβαλλοντικών καταστροφών και η προσπάθεια δημιουργίας ενός ευνοϊκού εταιρικού προφίλ που θα προσελκύσει τους ευαισθητοποιημένους καταναλωτές, τις

ωθεί στο να υιοθετούν περιβαλλοντικές πολιτικές. Σε τελική ανάλυση, ακόμη και αν επανορθώσουν για τις καταστροφές που θα προκαλέσουν, ακόμη και αν αποζημιώσουν όλους τους πολίτες που θα εμπλακούν, στο τέλος η κοινή γνώμη θα θυμάται ότι η εταιρεία ήταν αναμεμιγμένη σε μια βρώμικη υπόθεση και – είτε αποφύγει την καταστροφή είτε όχι - θα τη βαραίνει η υποψία της συγκάλυψης.

Ένα παράδειγμα περιβαλλοντικής ευαισθησίας με σκοπό τη προστασία της ίδιας της εταιρίας αποτελεί η εταιρεία *Chevron*. Η *Chevron*, μεταξύ άλλων, συνειδητοποίησε ότι η δαπάνη μερικών επιπλέον εκατομμυρίων σε ένα έργο θα εξοικονομούσε, εκτός από τη απαραίτητη επιχειρησιακή ηρεμία που θα τους εξασφαλιζόταν, μερικά δισεκατομμύρια δολάρια από ένα πιθανό δυστύχημα ή μία ματαίωση ολόκληρου του έργου όπου επενδύθηκε το αρχικό κεφάλαιο (Diamond 2005: 544) . Επιπλέον, η φήμη που αποκτά η εταιρία από τις περιβαλλοντικές της πρακτικές, προσφέρει «ένα συγκριτικό πλεονέκτημα» (Diamond 2005: 548), όχι μόνο για νέα συμβόλαια (όπως με το επιλεκτικό Νορβηγικό κράτος για παράδειγμα) αλλά και για περισσότερους πελάτες στη λιανική αγορά καυσίμων.

Οι εταιρείες εξόρυξης μεταλλευμάτων αποτελούν μια δυσκολότερη υπόθεση, αφενός λόγω του γεγονότος ότι οι καταστροφές που προκαλούν δεν γίνονται άμεσα ορατές, αφετέρου διότι τα νομικά πλαίσια ακόμα και ανεπτυγμένων κρατών προσφέρουν πεδίο ελιγμών ώστε η εταιρεία να διαφύγει μόλις ολοκληρώσει τα έργα (π.χ. η περίπτωση της εταιρίας *Pegasus Gold Inc.*), δίχως να επανορθώσει τις βλάβες που προκάλεσε στο περιβάλλον, ατιμώρητη (Diamond 2005: 556, 521). Ωστόσο, υπάρχουν και ευχάριστες εξαιρέσεις όπως εκείνη του βρετανικού εξορυκτικού γίγαντα *Rio Tinto* που αποφάσισε, δίχως εξωτερική πίεση, την υποστήριξη οικολογικών προτάσεων και διατηρεί αυτή τη στιγμή, το καθαρότερο σε λειτουργία ορυχείο βόρακα στις ΗΠΑ. Καρπός αυτών των προσπαθειών υπήρξε η σύναψη επικερδούς συμβολαίου μεταξύ της *Rio Tinto* και της πασίγνωστης εταιρίας εμπορίας κοσμημάτων *Tiffany & Co* (Diamond 2005: 569). Το αποτέλεσμα ήταν, μεγαλύτερα κέρδη για τη *Rio Tinto* και η διατήρηση μιας ήδη άριστης φήμης για την εταιρία που έγινε πασίγνωστη, μέσω της πανέμορφης Audrey Hepburn, με το «πρόγευμα στου *Tiffany's*»

Επάνω: Τα κεντρικά της πέμπτης λεωφόρου της Νέας Υόρκης, Χριστούγεννα.

Η εταιρία *Tiffany's* βάζει το όνομά της σε όλα τα προϊόντα της και δεν διακινδυνεύει τη φήμη της επειδή ορισμένοι προμηθευτές πολύτιμων λίθων ή μετάλλων προκαλούν την οργή των καταναλωτών με τις πρακτικές τους.

Κάτι παρόμοιο συνέβη, από το 1997 και μετά στη βιομηχανία θαλάσσιων προϊόντων. Εταιρείες, όπως η αμερικανική *Unilever* και η βρετανική *Iglo*, συνεργάστηκαν με τον οργανισμό WWF και ίδρυσαν τον οργανισμό MSC (*Marine Stewardship Council*), με στόχο να προσφέρουν στους καταναλωτές αξιόπιστες οικολογικές εγγυήσεις και στους αλιείς ένα θετικό κίνητρο ανοίγματος στην αγορά (Diamond 2005: 569).

5.3 Η κοινωνία της ευέλικτης συσσώρευσης και τα δάση.

Διαλέξαμε να ασχοληθούμε ξεχωριστά με τη περίπτωση των δασών για τον απλούστατο λόγο ότι ο παράγοντας δάσος αποτελεί τη συνισταμένη χιλιάδων οικολογικών παραμέτρων που αφορούν άμεσα τον άνθρωπο και ένα συντριπτικό ποσοστό των υπόλοιπων όντων που μοιραζόμαστε τον πλανήτη.

Τα δέντρα, όπως και τα ψάρια των ωκεανών, αποτελούν ανανεώσιμους πόρους που αναπαράγονται και η κοπή τους με ρυθμό μικρότερο από εκείνο της αναπαραγωγής μπορεί να τα διατηρήσει επ'αόριστον, σε αντίθεση με τα ορυκτά όπου και ο αργότερος ρυθμός άντλησης ή εξόρυξης, δεν διατηρεί τα αποθέματα σταθερά. Τα δάση αποτελούνε πολύτιμο τμήμα του περιβάλλοντος και κάθε παράνομη δραστηριότητα των βιομηχανιών υλοτομίας μπορεί να αποβεί ζημιογόνος. Για τα προηγμένα κράτη αποτελούν πηγή βιομηχανικής ξυλείας, χαρτιού, θέρμανσης, ξυλείας επίπλων και πολλών παρόμοιων εφαρμογών. Αποτελούν επίσης τόπους αναψυχής καθώς και φίλτρα καθαρισμού του αέρα, με την αφαίρεση του μονοξειδίου του άνθρακα και των ατμοσφαιρικών ρύπων (Diamond 2005: 572). Η παγκόσμια θέρμανση περιορίζεται από τα δάση, η διαπνοή του νερού που επιστρέφει στην ατμόσφαιρα από τα δέντρα, περιορίζει την ερημοποίηση και η συγκράτηση των νερών μας προστατεύει από κατολισθήσεις, από τη διάβρωση του εδάφους και τη συσσώρευση ιζημάτων στους ποταμούς. Για τις χώρες του τρίτου κόσμου, το δάσος αποτελεί την κύρια πηγή τροφής (με φρούτα, ξηρούς καρπούς, πτηνά και θηλαστικά) και φαρμάκων φυτικής προέλευσης. Τα τροπικά δάση, παρά το γεγονός ότι καλύπτουν μόλις το 6% της επιφάνειας της γης, φιλοξενούν από 50% έως 80% των φυτών και των ζώων όλου του κόσμου αποτελώντας το κύριο ενδιαίτημα των ζωντανών πλασμάτων της γης, εκτός από τον άνθρωπο.

Οι υλοτόμοι έχουν αναπτύξει τρόπους για την ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιπτώσεων της υλοτόμησης, όπως η επιλεκτική αφαίρεση δέντρων, η υλοτόμηση με βιώσιμους ρυθμούς, η κοπή μικρών λουρίδων δάσους, η φύτευση μεμονωμένων δέντρων και η δημιουργία «φυτειών» δέντρων αποκλειστικά για υλοτόμηση (π.χ. Σουηδία, Γερμανία). Σε χώρες της δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ η μέθοδος «βιάζω και φεύγω» από το δάσος (Diamond 2005: 575) γίνεται όλο και λιγότερο επικερδής, σε αντίθεση με τη κατάσταση που επικρατεί σε μεγάλο τμήμα των

τροπικών δασών της υφελίου. Οι κυβερνητικές διατάξεις στον ανεπτυγμένο κόσμο είναι αυστηρές, οι κρατικοί υπάλληλοι δεν δωροδοκούνται εύκολα, οι ιδιώκτες εκτάσεις των εταιριών υλοτομίας παρέχουν κίνητρο για αειφορία και το κυριότερο, οι καταναλωτές έχουν περισσότερο ανεπτυγμένη περιβαλλοντική συνείδηση ώστε να ενδιαφέρονται για το αν τα προϊόντα που αγοράζουν προέρχονται από καταστροφικές ή όχι πρακτικές. Ένα από τα αδιόρατα προβλήματα της υλοτομίας των χωρών του τρίτου κόσμου, είναι και το γεγονός ότι οι λαθροθήρες ακολουθούν σύντομα τους υλοτόμους στα σημεία κοπής και, παρά τις αυστηρές ποινές που υπάρχουν, κυνηγούν προστατευόμενα είδη. Το κέρας του ρινόκερου για παράδειγμα, κοστίζει 10.000 με 15.000 ευρώ το κιλό στην κινέζικη αγορά (για φαρμακευτικούς σκοπούς που έχει αποδειχθεί ότι δεν είναι έγκυροι). Οι λαθροθήρες εισπράττουν συνήθως 600 με 800 ευρώ το κιλό, που ισοδυναμεί με τα χρήματα που χρειάζεται μια μέση αφρικανική οικογένεια για να επιβιώσει για επτά μήνες, ενώ τη μερίδα του λέοντος την καρπώνονται οι μεσάζοντες στη κινεζική αγορά. Εδώ φανερώνεται και μια άλλη πτυχή του προβλήματος της λαθροθηρίας του τρίτου κόσμου: αν και βεβαίως επιλήψιμο, για τους λαθροθήρες της Αφρικής είναι συχνά ζήτημα επιβίωσης, κάτι που το εκμεταλλεύεται το διεθνές παράνομο εμπόριο για να πλουτίζει.

Το 1993, σχηματίστηκε μία μη κερδοσκοπική οργάνωση με έδρα τη Γερμανία, με την ονομασία Συμβούλιο Διαχείρισης Δασών ή *FSC (Forest Stewardship Council)*. Η οργάνωση κατέστρωσε αρχικά ένα κατάλογο κριτηρίων για τη σωστή διαχείριση των δασών, δημιούργησε ένα μηχανισμό πιστοποίησης αποτελούμενο από διάφορα κριτήρια και τέλος, δημιούργησε ένα δεύτερο μηχανισμό παρακολούθησης της πορείας των προϊόντων που προέρχονται από ένα πιστοποιημένο δάσος καθ' όλη τη τροφοδοτική αλυσίδα, μέχρι τους καταναλωτές, έτσι ώστε να γνωρίζουμε εάν το χαρτί ή το έπιπλο που αγοράζουμε και το οποίο φέρει το σήμα του *FSC*, είναι προϊόν σωστής διαχείρισης ενός δάσους (Diamond 2005: 576). Το κίνημα της πιστοποίησης των δασών εξαπλώθηκε ταχύτατα και τώρα εταιρείες όπως η σουηδική *IKEA* και η αμερικανική *Home Depot* ανήκουν στην ομάδα των εταιριών που ενστερνίστηκαν τους στόχους του *FSC*.

*«Αγοράζοντας προϊόντα με την
ετικέτα FSC, υποστηρίζουμε την
ανάπτυξη μιας υπεύθυνης διαχείρισης
των δασών παγκοσμίως.»*

<http://www.cohber.com/right.asp>

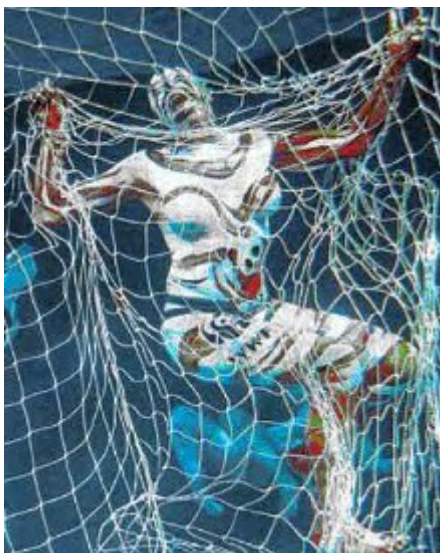
Με δύο λόγια, ο συνδυασμός αποτελεσματικών κυβερνητικών κανονισμών και πολιτών με περιβαλλοντική συνείδηση βοηθούν τις μεγάλες εταιρίες με περιβαλλοντική συνείδηση να εκτοπίσουν τις υπόλοιπες· συχνά όμως, συμβαίνει το αντίθετο, όταν οι κυβερνητικοί κανονισμοί δεν είναι αποτελεσματικοί και οι πολίτες δεν ενδιαφέρονται (Diamond 2005: 588).

6. ΔΩΔΕΚΑ ΣΚΟΠΕΛΟΙ ΠΟΥ ΘΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΑΠΟΦΥΓΕΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΓΙΑ ΝΑ ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΙ Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΟΡΕΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΠΛΑΝΗΤΗ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ.

Αν η ιστορία του πλανήτη μας ήταν ένα βιβλίο πεντακοσίων σελίδων, ο άνθρωπος θα εμφανιζόταν μόλις στην τελευταία σειρά της τελευταίας σελίδας. Θα ήταν συνεπώς άκαιρο εκ μέρους του ανθρώπινου είδους να θεωρήσει ότι έχει εξασφαλίσει μία μακροχρόνια και αρμονική συνύρπαξη με την φύση.

Υπάρχουν δώδεκα κύρια είδη προβλημάτων στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια, που αποτελούν τα σοβαρότερα περιβαλλοντικά προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπίσουν οι ανθρώπινες κοινωνίες ώστε να συνεχίσουν να έχουν θέση στην ιστορία του πλανήτη.

1. Η καταστροφή των φυσικών ενδιαιτημάτων και η μετατροπή τους σε ανθρωπογενή ενδιαιτήματα: οι πόλεις και τα χωριά, οι βοσκότοποι και οι δρόμοι προκαλούν συχνά την απώλεια φυσικών ενδιαιτημάτων, όπως τα δάση, οι υγρότοποι και σε αρκετές περιπτώσεις με έμμεσο τρόπο, οι κοραλλιογενείς ύφαλοι και ο πυθμένας των ωκεανών. Τα δάση ιδιαίτερα που μας προσφέρουν τις επονομαζόμενες «υπηρεσίες οικοσυστήματος» (Diamond 2005: 592), όπως η προστασία από τη διάβρωση, η παροχή ενδιαιτημάτων, για τα περισσότερα είδη χερσαίων φυτών και ζώων, και η συμμετοχή τους στον υδάτινο κύκλο είναι ο κυριότερος παράγοντας που σχετίστηκε στο παρελθόν με τις καταρρεύσεις πολλών κοινωνιών και θα πρέπει να μας απασχολεί ιδιαίτερα.
2. Η υπεραλίευση που υπονομεύει, τη σωστή και επ'άπειρον θεωρητικά, βιώσιμη διαχείριση των διαθέσιμων πόρων ματαιώνει τις ανθρώπινες προσπάθειες για προστασία του περιβάλλοντος και καταστρέφει πολύτιμους ιχθυότοπους. Η δε υδατοκαλλιέργειες, βλάπτουν γενετικά τους πληθυσμούς των ελεύθερων ψαριών με την ανεπιθύμητη αναπαραγωγή μεταξύ τους και μειώνουν δραματικά την ικανότητα επιβίωσης τους.

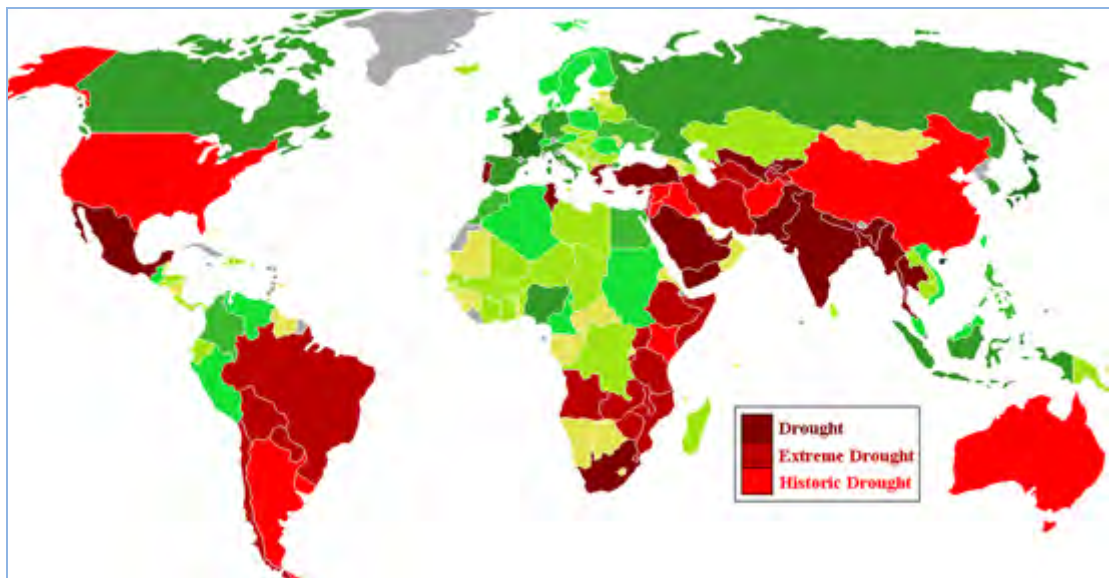
...μια πρωτότυπη διαμαρτυρία για την άσκοπη
υπεραλίευση!

<http://www.wwf.gr/newsletter/nov2008/>

3. Η εξαφάνιση μεγάλου αριθμού ελευθέρων ειδών και φυσικά, γενετικών ποικιλιών, στερεί από το πλανήτη μας αρκετές δωρεάν υπηρεσίες (αναγέννηση και διατήρηση της υφής του εδάφους, δέσμευση θρεπτικών ουσιών που διαφορετικά θα πρέπει να διοχετεύσουμε στο έδαφος με λίπανση, γονιμοποίηση φυτών, ανακύκλωση θρεπτικών ουσιών κ.α.) που στη καλύτερη περίπτωση θα πρέπει να προσφέρουμε οι ίδιοι οι άνθρωποι με τεράστιο κόστος. Στη χειρότερη περίπτωση, είναι αδύνατο να αναπληρώσουμε τις απώλειες εκείνων των πολύτιμων υπηρεσιών που μας παρέχουν τα διάφορα, φαινομενικά ασήμαντα είδη (Diamond 2005: 594). Στις σκέψεις του Diamond, να προσθέσουμε ότι υπάρχει και μια σκοτεινότερη πτυχή σχετικά με την εξαφάνιση των ειδών: ως αναλογιστούμε για λίγο το μέγεθος του ανθρώπινου σφάλματος την υποθετική στιγμή που η επιστήμη θα διαπιστώνει ότι το κλειδί για τη θεραπεία του ιού του AIDS κρύβεται σε ένα φυτό το οποίο έχει εξαφανιστεί ή πως η θεραπεία του καρκίνου περνά μέσα από τη γνώση του γενετικού κώδικα ενός είδους καρχαρία (το παράδειγμα δεν είναι τυχαίο, καθώς οι προσπάθειες των επιστημόνων έχουν ήδη στραφεί στο DNA του απρόσβλητου από το καρκίνο ψαριού) που θεωρείται εξαφανισμένο είδος.
4. Η απώλεια των εδαφών των εκτάσεων των καλλιεργειών που είναι 500 με 10.000 φορές μεγαλύτερη από τους ρυθμούς διάβρωσης των δασωδών εκτάσεων. Η ανθρώπινη δραστηριότητα και οι αγροτικές πρακτικές επιφέρουν αλάτωση του εδάφους, οξίνιση ή αντιθέτως αλκαλοποίηση. Οι επιβλαβείς επιπτώσεις έρχονται σε μια χρονική περίοδο όπου η πληθυσμιακή αύξηση δημιουργεί αυξημένες ανάγκες για καλλιεργήσιμη γη. Ένα αλκαλικό έδαφος για παράδειγμα, αν και ιδανικό για ποικιλίες πούρων, προσφέρει ιδιαίτερα μειωμένες απόδόσεις σε είδη με διατροφική αξία.

5. Τα γνωστά και τα πιθανά απόθέματα των μεγάλων κοιτασμάτων αερίου και πετρελαίου θα έχουν χρησιμοποιηθεί μέσα στα επόμενα χρόνια, κάνοντας την εξόρυξη των όσων αποθεμάτων βρίσκονται σε μεγαλύτερο βάθος δυσκολότερη και πιο δαπανηρή.
6. Οι υπόγειοι υδροφορείς γλυκών υδάτων εξαντλούνται με ρυθμούς μεγαλύτερους από εκείνους με τους οποίους αναπληρώνονται και η λογική κατάληξη θα είναι η εξαφάνισή τους (Diamond 2005: 596). Η αφαλάτωση θα είναι χρήσιμη μόνο σε ένα μικρό κλάσμα του πληθυσμού για την αντιμετώπιση της λειψυδρίας παγκοσμίως. Θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι κοινωνίες όπως εκείνες των Μάγια και των Ανασάζι αφανίστηκαν εξαιτίας προβλημάτων σχετικών με το νερό, ενώ σήμερα ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση σε ασφαλές και πόσιμο νερό.

Παγκόσμιος θεματικός χάρτης με χρωματική διαβάθμιση της ξηρασίας για την κάθε χώρα.

<http://www.unleavenedbreadministries.org/?page=drought>

7. Κατά τη πρώτη έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1986 υπολογίστηκε ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν, σπαταλούσαν ή εξέτρεπαν τη μισή από τη φωτοσυνθετική ικανότητα της γης (π.χ. δρόμοι, κτίρια από σκυρόδεμα, γήπεδα κ.α.). όσο περισσότερη φωτοσυνθετική ενέργεια δεσμεύεται για τους σκοπούς του ανθρώπου, τόσο λιγότερη απομένει για τη στήριξη και ανάπτυξη φυτικών κοινοτήτων, όπως τα φυσικά δάση.

8. Η κατασκευή και η απελευθέρωση στο έδαφος, τον αέρα, τις λίμνες και τους ωκεανούς τοξικών χημικών ουσιών, αγνώστων στη φύση, μπορούν να προκαλέσουν γενετικές ανωμαλίες, νοητική υστέρηση και βλάβες στο ανοσοποιητικό και αναπαραγωγικό μας σύστημα. Κάποιες από αυτές τις ουσίες είναι ο υδράργυρος, το DDT και το PCB, τα ζιζανιοκτόνα, τα παρασιτοκτόνα και τα εντομοκτόνα (Diamond 2005: 597-598).
9. Τα ξένα, προς κάποιο περιβάλλον είδη, τα οποία μεταφέρει η ανθρώπινη δραστηριότητα σε ένα άλλο τόπο διαταράσσουν τις τοπικές ισορροπίες, λειτουργώντας ως θηρευτές, παράσιτα και εξολοθρευτές των ιθαγενών ειδών που δεν έχουν αναπτύξει αντιστάσεις για τέτοια ενδεχόμενα. Τα κουνέλια και οι αλεπούδες της Αυστραλίας, ζιζάνια όπως το στικτό κενταύριο και η φωλλώδης ευφορβία, ο υάκινθος του νερού που φράσσει τα εργοστάσια ηλεκτροπαραγωγής και οι λάμπραινες των βορειοαμερικανικών Μεγάλων Λιμνών, που εξολόθρευσαν ολόκληρες εμπορικές ιχθυοκαλλιέργειες αποτελούν ορισμένα παραδείγματα.
10. Τα αέρια που διαφεύγουν στην ατμόσφαιρα από τις ανθρώπινες δραστηριότητες καταστρέφουν το όζον είτε εντείνουν το φαινόμενο της παγκόσμιας θέρμανσης. Το διοξείδιο του άνθρακα, προϊόν της καύσης και της αναπνοής και το μεθάνιο που διοχετεύεται στην ατμόσφαιρα από τα μηρυκαστικά προκαλούν αύξηση της θερμοκρασίας, λιώσιμο των πάγων και καθολική άνοδο της στάθμης των θαλασσών, θέτοντας σε κίνδυνο πλημμυρών και διάβρωσης το έδαφος όπου κατοικείται από εκατομμύρια ανθρώπων. Δευτερευόντως, η άνοδος της θερμοκρασίας μπορεί να προκαλέσει απρόβλεπτα προβλήματα από τη τήξη των παγοκαλυμμάτων της Αρκτικής και από τις μεταβολές της κυκλοφορίας των ωκεάνιων ρευμάτων.

Παρά τα μέτρα που λαμβάνονται παγκοσμίως, η εξαφάνιση των παγοκαλυμμάτων της Αρκτικής και των ειδών που διαβιούν εκεί, είναι υπό τις παρούσες συνθήκες ζήτημα χρόνου. Για έναν πολιτισμένο άνθρωπο η περιβαλλοντική του συνείδηση θα πρέπει να είναι ισχυρότερη από κάθε απαγόρευση

11. Η αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού και συνεπώς, οι αυξημένες ανάγκες του ανθρώπου σε νερό, τροφή, χώρο και ενέργεια. Η μαλθουσιανή παγίδα θα χρειαστεί ένα «θαύμα» τύπου βρετανικής βιομηχανικής επανάστασης ή έναν έλεγχο της δημογραφικής διόγκωσης για να ανακοπεί η πορεία της, όπως γίνεται σήμερα στη Κίνα. Να σημειωθεί ότι οι ευρωπαϊκές χώρες δεν αντιμετωπίζουν σχετικό πρόβλημα – μάλλον συμβαίνει το αντίθετο – αλλά στις χώρες του τρίτου κόσμου το φαινόμενο αντισταθμίζεται με το παραπάνω από οικογένειες διψήφιου αριθμού, που θεωρούνται δείγμα κοινωνικής υστέρησης.
12. Εκτός από τον αριθμό των ανθρώπων, η κατά κεφαλή επίδραση τους στον πλανήτη είναι εξ'ίσου σημαντική. Η αύξηση του βιοτικού επιπέδου των χωρών του τρίτου κόσμου, προωθεί τον οικολογικά ανορθολογικό τρόπο ζωής της Δύσης. Ήδη αναφέραμε τις «τίγρεις» της Ασίας που πέτυχαν σε αυτή τη προσπάθεια. Η Κίνα μπήκε για τα καλά στο παιχνίδι της χρησιμοποίησης της ενέργειας, ενώ το όνειρο των πολιτών της βορείου Αμερικής είναι εδώ και τριάντα χρόνια να αποκτήσουν ένα όχημα ελεύθερου χρόνου, που καταναλώνει τη τετραπλάσια σχεδόν ενέργεια από ένα αυτοκίνητο πόλης και φυσικά, να το οδηγούν σε ένα καθαρό πλανήτη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, η συνύπαρξη ανθρώπου και πλανήτη πέρασε πολλούς μετασχηματισμούς κατά τη διάρκεια των περιόδων που εξετάσαμε. Δεν υπάρχουν εύκολα συμπεράσματα, αν κανείς περιμένει κάτι τέτοιο· οι απόψεις των επιστημόνων της εποχής μας, τις οποίες συμεριζόμαστε, συνηγορούν υπέρ μιάς συγκρατημένης αισιοδοξίας και αποτελούνε ταυτόχρονα και τη σφύρα εναντίον ενός περιβαλλοντικού ντετερμινισμού, που κατά τη γνώμη μας αποτελεί ένα διακοσμητικό μανδύα κερδοσκοπικών πρακτικών υπερεκμετάλλευσης των φυσικών πόρων του πλανήτη. Βεβαίως, γεγονότα όπως η Εμπορική και η Βιομηχανική Επανάσταση αποτελούνε σημαντικούς σταθμούς στην ανθρώπινη εξέλιξη· δεν πρέπει παρόλαυτα να υποτιμούμε το γεγονός ότι ο πλανήτης, μας προμήθευσε με τον πλούτο του και υπήρξε η αφετηρία αλλά και το όχημα της ιστορικής μας πορείας. Θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι όσο περισσότερο απομακρυνόμαστε από τον πλανήτη με τις ενέργειές μας, τόσο πιο τρωτοί γινόμαστε. Έχοντας κατά νού, και ας μας συγχωρεθεί αυτή η ματαιοδοξία μας, ότι η παρούσα εργασία θα διαβαστεί και θα κριθεί και από επόμενους μελετητές, θα θέλαμε να επισημάνουμε κάτι που υποψιαζόμασταν και επιβεβαιώσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνας που κάναμε: η φύση έχει τη δυνατότητα να αυτορρυθμίζεται και να επαναφέρει τυχόν ανισορροπίες που προκαλούνται από τον άνθρωπο, έστω και με καθυστέρηση και πολύ πιθανόν σε μεγαλύτερη κλίμακα απ'ότι υποθέτουμε. Είναι καθήκον μας να αναλάβουμε τις ευθύνες που μας αναλογούν ως είδος, ώστε να μην γίνουμε μάρτυρες αυτής της φυσικής δυνατότητας, δείγματα της οποίας είδαμε σε μικρή κλίμακα στο παρελθόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αρβελέρ Ε. και Aymard Μ α., (2003), *Οι Ευρωπαίοι, Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση*, Σαββάλας, Αθήνα.
- Αρβελέρ Ε. και Aymard Μ β., (2003), *Οι Ευρωπαίοι, Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή*, Σαββάλας, Αθήνα.
- Βαλλιάνος, Π. (2001), *Οι Επιστήμες της Φύσης και του Ανθρώπου στην Ευρώπη (Τόμος Β')*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Γαγανάκης, Κ. (1999), *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Διαλέτη Ανδρονίκη (2008), «Η μετάβαση από το Μεσαίωνα στη Νεότερη Εποχή στην Ευρώπη», στο Μαργαρίτα Δρίτσα (επιμ.), *Θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ευρώπης*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Δρίτσα Μαργ. (επιμ.) (2008), *Θέματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ευρώπης*, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Λεοντίδου Λ., (2005), *Αγεωγράφητος Χώρα, Ελληνικά Είδωλα και Επιστημολογικές Διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Λεοντίδου Λ. et al, (2008), *Ευρωπαϊκές Γεωγραφίες, Τεχνολογία και Υλικός Πολιτισμός*, Ε.Α.Π, Πάτρα.
- Ράπτης, Κ. (1999), *Γενική Ιστορία της Ευρώπης από τον 6^ο έως τον 18^ο Αιώνα*, τ.1, Πάτρα: ΕΑΠ.
- Aldcroft D. και Ville S., (eds), (2008), *Η Ευρωπαϊκή Οικονομία 1750-1914*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Benevolo L., (1997), *Η Πόλη στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Braudel Fernand (1992), *Η δυναμική του καπιταλισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Braudel F., (2000), *Οι Μνήμες της Μεσογείου, Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Νέα Σύνορα – Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα.
- Burns Ed., (2006), *Ευρωπαϊκή Ιστορία, Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι Χρόνοι*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.
- Diamond Jared (2005), *Κατάρρευση, πως οι Κοινωνίες Επιλέγουν να Αποτύχουν ή να Επιτύχουν*, Αθήνα, Κάτοπτρο.
- Hobsbawm E. (1992), *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα: Εκδόσεις ΜΙΕΤ.
- Hobsbawm E. (1994), *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, Αθήνα: Εκδόσεις ΜΙΕΤ.
- Hobsbawm Eric, *Η Εποχή των Άκρων: ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, μετ. Β. Καπεταγιαννης, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997.
- Le Goff, J. (1993), *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Lindberg D., (1997), *Οι Απαρχές της Δυτικής Επιστήμης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα.
- Mayr, E. (2001) *Ο Δαρβίνος και η Γένεση της Σύγχρονης Εξελικτικής Σκέψης* (μτφρ. Σ. Σφενδουράκης), Αθήνα: Σύναλμα.

Mazower M., (2001), *Σκοτεινή Ήπειρος, ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
North, D. (2000), *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, Αθήνα: Κριτική.
Pounds N.J.G., (2001), *Ιστορική Γεωγραφία της Ευρώπης: Από τους κλασικούς πολιτισμούς στον Μεσαίωνα*, ΕΑΠ, Πάτρα.
Travers M., (2005), *Εισαγωγή στη Νεότερη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία, από τον Ρομαντισμό ως το Μεταμοντέρνο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Clark et al, (2000), *The Oxford Handbook of Economic Geography*, Oxford University Press, New York.
Gregory, D., Johnston, R.J., Pratt, G., Watts, M. & Whatmore, S. (eds), (2009), *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell, Oxford.
Hall Tim, (1998), *Urban Geography*, Routledge, London & New York.
Polanyi Karl (2001), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston: Beacon Press.
Soja Ed., (2000), *Postmetropolis, Critical Studies of Cities and Regions*, Blackwell Publishing, Oxford, Malden USA, Melbourne & Berlin.
Warf B., (eds), (2006), *Encyclopedia of Human Geography*, Sage Publications, Thousand Oaks USA, London & New Delhi.